

T.C.

Bingöl Üniversitesi

Yaşayan Diller Enstitüsü

Kürt Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KÜRT DİLİNDE SÖZLÜKLER

CAHİT BAŞARAN

Tez Danışmanı

YRD. DOÇ. DR. HÜSEYİN ÇALDAK

BİNGÖL 2014

T.C.
Bingöl Üniversitesi
Yaşayan Diller Enstitüsü
Kürt Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KÜRT DİLİNDE SÖZLÜKLER

CAHİT BAŞARAN

Tez Danışmanı

YRD. DOÇ. DR. HÜSEYİN ÇALDAK

BİNGÖL 2014

TEZ ONAY

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin ÇALDAK danışmanlığında Cahit Başaran'ın hazırlamış olduğu “Kürt Dilinde Sözlükler” konulu bu çalışma 31.10.2014 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin ÇALDAK

Üye: Doç. Dr. Nusrettin BOLELLİ

Üye: Yrd. Doç. Dr. Cihat YAŞAROĞLU

Bu tezin Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda yapıldığını ve Enstitümüz kurallarına göre düzenlendiğini onaylıyorum.

Doç. Dr. Nusrettin BOLELLİ

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

1	DİL OLGUSU.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.1	DİL NEDİR?	14
1.2	DİLLERİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ	20
1.2.1	BATILI DÜŞÜNÜRLERE GÖRE DİLİN OLUŞUMU	20
1.2.1.1	İLAHİ KAYNAK TEORİSİ.....	20
1.2.1.2	DOĞAL SES KAYNAKLI TEORİSİ.....	21
1.2.1.3	SOSYAL ETKİLEŞİM KAYNAKLI TEORİSİ.....	21
1.2.1.4	FİZİKSEL UYGUNLUK KAYNAKLI TEORİSİ.....	22
1.2.1.5	ALET YAPMA KAYNAKLI TEORİSİ.....	22
1.2.1.6	GENETİK KAYNAKLI TEORİSİ	23
1.2.2	İSLAM DÜŞÜNÜRLERİNE GÖRE DİLİN OLUŞUMU	24
1.2.2.1	VAHİY VE İLHAM KAYNAKLI TEORİSİ	24
1.2.2.2	UZLAŞMA VE UYUŞMA KAYNAKLI TEORİSİ.....	24
1.2.2.3	SES TAKLİDİ KAYNAKLI TEORİSİ	25
1.2.2.4	MELEKE VE KUVVET KAYNAKLI TEORİSİ.....	25
1.3	HER DİLİN KENDİ İÇİNDEKİ FARKLILIKLARI	25
1.4	DÜNYADAKİ DİLLERİN KÖKEN BAKIMINDAN İNCELENMESİ	27
1.5	YAPI BAKIMINDAN DÜNYA DİLLERİN İNCELENMESİ.....	28
2	KÜRT DİLİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER.....	29
2.1	AKRABALIK İLİŞKİLERİNE GÖRE KÜRTÇE.....	29
2.2	TARİH BOYUNCA KÜRTÇE ALFABE ÇALIŞMALARI	29
2.3	İLK KÜRTÇE KAYNAKLAR.....	33
2.4	KÜRT DİLİNİN YAŞAMSAL MÜCADELESİ	34
2.5	KÜRTÇENİN LEHÇELERİ.....	35
3	SÖZLÜKLER HAKKINDA GENEL BİLGİ.....	40
3.1	SÖZLÜK NEDİR? (BİR BİLİM OLARAK LEXİCOLGY).....	40
3.2	SÖZLÜĞÜN TARİHÇESİ.....	41
3.3	TAŞIDIKLARI NİTELİK BAKIMINDAN SÖZLÜK ÇEŞİTLERİ.....	48
3.4	HAZIRLANIŞ AMAÇLARI BAKIMINDAN BAZI SÖZLÜK ÇEŞİTLERİ	49
3.5	SÖZLÜĞÜN KISIMLARI.....	50

3.6	NEDEN SÖZLÜK KULLANILIR?	50
4	KÜRTÇE SÖZLÜKLER ÜZERİNE	51
4.1	KÜRTÇE-KÜRTÇE SÖZLÜKLER	55
4.2	KÜRTÇE –RUSÇA SÖZLÜKLER	60
4.3	KÜRTÇE –AZERİCE SÖZLÜKLER	62
4.4	KÜRTÇE- FARŞA SÖZLÜKLER	62
4.5	KÜRTÇE- TÜRKÇE SÖZLÜKLER	65
4.6	KÜRTÇE- ARAPÇA SÖZLÜKLER	68
4.7	KÜRTÇE – ERMENİCE SÖZLÜKLER	72
4.8	KÜRTÇE- İNGİLİZCE SÖZLÜKLER.....	73
4.9	KÜRTÇE- FRANSIZCA SÖZLÜKLER	76
4.10	KÜRTÇE- ALMANCA SÖZLÜKLER	78
4.11	KÜRTÇE- ITALYANCA SÖZLÜKLER	79
4.12	KÜRTÇE – İSVEÇÇE SÖZLÜKLER	79
5	SONUÇ.....	81

KURTASÎ

Ferheng, wek ku bi Kurdî “Ferheng,” bi Erebî "Kâmûs," û bi Îngilîzî “Dictionary” tê bi navkirin; navê ku te dan berhemên ku bi şeklê lelafûz û nivîsandîna peyvên zimanekî an jî zimanan didin û şixulandina wan yê guherî, bi esasgirtina koka bejeyê re, gotin û wate wan bi faktor ê cuda re ava dikin, didin nîşan dan. Di vê tekîlê de wek hemû zamanan, di zimanê Kurdî de jî ferheng xwedî ye girîngîyek mezin e. Xebata ferhenga bi zimanê Kurdî bi berhema Ehmedê Xanê ya bi navê “Nûbehara Biçûkan” re dest pê kiri ye. Di van rojan da, wek xebatê zimanên din di warê ferhengê de, Xebatên ferhenga bi zimanê Kurdî jî bi avakî lezayî civiriye û belav bûye. Di vê xebatê de, doman dîrokî ya ferhengê Kurdî hatîye behs kirin û ferhengê ku di doman dîrokîyê de derketinê orte hatinê lê kolandin. Di îstîqameta vê lêkolanê de bi taybetî danasîna ferhengê Kurdî-Kurdî, Kurdî-Tirkî û Kurdî-Îngilîzî re ferhengê Kurdî ku bi zimanên din ji hatine çêkirin wek bîblografyayê bûye hedef.

PEYVÊ KİLÎT: Kurdî, Ferheng, Lûxat, Ferhenga Kurdî

ÖZET

Kürtçe "Ferheng," Arapça "Kâmûs," İngilizce "Dictionary" olarak isimlendirilen sözlük; Bir dilin veya dillerin kelime haznesini (sözvarlığını), söyleyiş ve yazılış şekilleriyle veren, kelimenin kökünü esas alarak, bunların başka unsurlarla kurdukları sözleri ve anlamlarını, değişik kullanışlarını gösteren eserlere verilen isimdir. Bu bağlamda tüm dillerde olduğu gibi Kürt dilinde de sözlükler büyük önem taşımaktadır. Kürtçede sözlük çalışması Ehmedê Xanê'nin "Nûbehara Biçûkan" adlı eseri ile başlamıştır. Günümüzde diğer dillerin sözlük alanında yaptıkları çalışmalara paralel olarak Kürtçe sözlük çalışmaları da hızlı bir şekilde gelişip yaygınlaşmıştır. Bu çalışmada, Kürtçe sözlüklerin tarihsel süreci ele alınıp, tarihi süreç içerisinde meydana çıkarılan sözlükler incelenmiştir. Bu inceleme doğrultusunda özellikle Kürtçe-Kürtçe, Kürtçe-Türkçe, Kürtçe-İngilizce başta olmak üzere, diğer dillerde yapılmış Kürtçe sözlükler Bibliyografya şeklinde tanıtımının yapılması hedeflenmiştir.

ANAHTAR KELİMELEER: Kürtçe, Sözlük, Lügat, Kürtçe Sözlük

ABSTRACT

Lexicon, which is called “Ferheng” in Kurdish, “Kâmûs” in Arabic, “Dictionary” in English is the name given to the Works that give the way of utterance and writing of the vocabulary of a language or languages, show the different usages of the words and meanings that they establish with other factors by basing on the root of the word. In this context, as in all languages, dictionaries have a great importance in Kurdish language as well. The study of Kurdish dictionary began with the work of Ehmedê Xanê's “Nûbehara Biçûkan (The Spring of Children).” Today, parallel with the other languages’ studies in dictionaries, Kurdish Dictionary studies have been developed and spread quickly as well. In this study, the historical process of the Kurdish dictionary discussed and the dictionaries that unveiled in the historical process were examined. In line with this review, especially, mainly Kurdish - Kurdish, Kurdish - Turkish, Kurdish – English and the Kurdish dictionaries made in other languages aimed to be conducted in the form of the introduction of bibliography.

KEYWORDS: Kurdish, Dictionary, Lexicon, Kurdish Dictionary

Önsöz

Bu çalışmanın amacı Latince “Dictionarium” olarak adlandırılan ferheng, yani sözlük oluşumunun tarihsel gelişimini inceleyerek bu gelişim sürecinde yayınlanmış Kürtçe sözlüklere kısaca değinip bu sözlükler hakkında okuyucuyu bilgilendirmektir.

Bir sözlük yazmanın amacı ise; seçilen dilin konuşmacıları arasında hem nasıl konuşulduğunu hem de nasıl yazıldığını tam anlamı ile yansıtmaktır. Bunu Kürtçeye indirgediğimiz zaman Türkiye, İran, Irak, Suriye, Ermenistan, Azerbaycan, Rusya ve Avrupa’da yaşayan yaklaşık elli milyon Kürt nüfusun değişik bölgelerde yaşayan dildaşları ile lehçe ve ağız farklılıkları sebebiyle iletişimde yaşadıkları sorunları bir nebze olsun hafifletebilmek ve dilin zenginliğini okuyucu ile buluşturmak adına böyle bir çalışma hedeflenmiştir.

Kürt dilinde sözlükler isimli çalışmamız dört ana başlıktan oluşmaktadır. Birinci bölümde dillerin oluşumu üzerinde yapılan tartışmalara değinilmiş, konu hem batılı hem de doğulu dilbilimcilerin perspektifinden objektif olarak aktarılmıştır. İkinci kısım olan Kürt dili üzerine değerlendirmeler isimli başlıkta kısaca Kürtçenin tarihi, geçirdiği evreler ve kullandıkları alfabeler hakkında doyurucu bilgiler ihtiva etmektedir. Üçüncü kısım olan Sözlük maddesine gelince; konu sözlük tarihine genel bir bakış ile başlayıp, günümüzde kullanılan sözlük çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir. Dördüncü ve asıl konumuz olan Kürtçe sözlükler kısmında dünyada Kürtçe ile ilgili yapılmış Kürtçe-Kürtçe, Kürtçe-Rusça, Kürtçe-Azerice, Kürtçe-Farsça, Kürtçe-Türkçe, Kürtçe-Arapça, Kürtçe-Ermenice, Kürtçe-İngilizce, Kürtçe-Fransızca, Kürtçe-Almanca, Kürtçe-İtalyanca ve Kürtçe-İsveççe sözlükler; kısa sözlük tanıtımı ile birlikte Kürtçeye sağladığı katkısı hakkında bilgilendirmelerde bulunulmuştur.

Bu çalışmayı ortaya çıkarırken bir takım zorluklarla karşılaşmıştır. Bunların başında dil problemi gelmektedir. Yeterli dil bilmeme sebebiyle gerek kaynaklara ulaşma, gerekse ulaşılan kaynakların tanıtımında büyük zorluklar yaşanmıştır. İkinci olarak Kürtçede yazılmış kaynaklara ulaşma konusunda yaşanmıştır. Şöyle ki; konuyla ilgili yapılan diğer çalışmalarda bir takım Kürtçe sözlük isimleri zikredilmiş fakat onlara ulaşmak mümkün olmamıştır. Bunun sebebi bahsedilen kaynakların ya

az basıldığı için tüklenmiş olması ya da yasaklı yayın olduğu için tedavülden kaldırılmış olması gösterilebilir. Bu ve benzeri sebepleri çoğaltmak mümkün olmakla birlikte yapılan bu çalışmanın hafife alınamayacak kadar değerli olduğunu düşünmekteyiz.

Son olarak bu çalışmayı seçmem ve konuyla ilgili araştırmalarımda yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Çaldak'a, çalışmanın gerek araştırma ve gerekse yazımında görüşleriyle istifade ettiğim başta Yrd. Doç. Dr. İbrahim Usta olmak üzere tüm arkadaşlarıma teşekkürü borç bilirim.

KISALTMALAR

M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
bknz.	Bakınız
s.	Sayfa
ö.	Ölümü
APA	Academic Publishers Asociatie
TDV	Türkiye Diyanet Vakfi
Yay.	Yayımları
H.	Hicri
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
Çev.	Çeviren
Terc.	Tercüme
Corp.	Corporation

GİRİŞ

Bir dilin veya dillerin sözcük hazinesini (kelime hazinesini), söyleyiş ve yazılış şekilleri ile veren, kelimenin kökünü esas alarak bunların başka unsurlarla kurdukları söz ve anlamlarını, değişik kullanışlarını gösteren eserlere sözlük denir.

Tarih boyunca kendisine yaşam alanı bulan her dil bünyesine yeni kelimeler kattığı gibi kullanmış olduğu bazı kelimeleri de yok olmaya – unutmaya yüz tutmuştur. Özellikle günümüzün hızla gelişen – değişen dünyasında sözcük rehberi, yani sözlük hayatın bir parçası haline gelmiştir. Hele ki diller arası etkileşimin – iletişimin geldiği nokta, özellikle çok dilli sözlükler yaşamsal bir önem kazanmıştır.

Tarihte ilk sözlüğün kimler tarafından kullanıldığı bilinmemekle beraber, genel kanı Çinlilerin kullandığı yönündedir. Fakat geçmişe dair bilgimiz; elimizdeki kanıtlar ve o kanıtlara dayalı olarak oluşturabildiğimiz hayal gücümüzün tutarlılığı kadardır. Muhteva bakımından günümüzdeki sözlüğe benzer ilk sözlük İskenderiye Müzesi Kütüphanecisi Bizanslı Aristophanes'in M. Ö. hazırlamış olduğu eseridir.

Sözlük hazırlamanın – yazmanın asıl amacı bir dilin konuşanları arasında yazılı veya sözlü dilde karışıklığa sebep olabilecek kelimeleri doğru bir şekilde yansıtılabilmektir. Fakat Kürtçeyi ele aldığımızda durum bu kadar açık veya net değildir. Çünkü Kürtçe, Kürtçeyi konuşan toplulukların farklı ülkelerdeki farklı dili resmi dil olarak kullanan egemen güçlerin baskısı altında olduğundan dolayı yazılı veya sözlü olarak bir dil birlikteliği gelişmemiş – oluşmamıştır. Bununla birlikte her ülkedeki Kürtçe kendi içinde sözlü olarak son derece gelişmiş olmasına rağmen doğal olarak her ülkedeki Kürtlerin kullandığı sözlü Kürtçe ancak sınırlı bir ortak dil olma becerisine kavuşabilmiştir.

Sözlü edebiyatın ürünleri Kürtler arasında oldukça yaygın bir şekilde kullanılmış ve gelişmiştir. Ancak ortak dil gelişmediği için burada da farklılıklar arz etmiştir. Irak Kürtlerin anlattığı bir destanı Türkiye'deki Kürtler farklı bir şekilde anlatmışlardır. Rusya'da anlatılan bir fabl İran'da daha farklı bir iskelete giydirilmiş olabilir. Çünkü sözlük aktarımlar, aktaran kişinin dili kullanabilme kabiliyeti ile şekil

almıştır. Bu da coğrafyalar arasındaki dil birlikteliğinin oluşmasının önünde bir engel teşkil etmiştir.

Kürtçe sözlük çalışmaları yapanlar sürekli var olan sözcüğü konuşulan yöredeki şekliyle mi yoksa o sözcüğe teknik bir şekil kazandırma çabası içine mi girmeliler ikilemi içinde kalmışlardır. Modern sözlükçüler bir kelimenin halk arasında kullanıldığı şekilde sözlüğe yansıtma eğilimindedirler, fakat bunu Kürtçeye indirgediğimizde işleri çok daha zordur. Çünkü burada hangi Kürtçe sorusu ortaya çıkmaktadır. Bir ülke (Türkiye, Rusya, İran, Irak, Suriye) içindeki Kürt grupları bile birbiri ile sözlü olarak anlaşmakta oldukça zorluk çekmektedirler. Rusya’da yaşayıp büyümüş bir Kürt Suriye’de doğup büyümüş bir Kürt ile neredeyse hiç anlaşamamaktadır. Bu durum diğer ülkelerde yaşayan Kürt toplulukları için de geçerlidir. Hangi Kürtçe sorusuna bir şekilde cevap verip bir sonuca vardıkları zaman bu sefer de hangi alfabe sorusu gündeme gelmektedir. Kürtlerin kendi resmi dilleri olmadığı için doğal olarak resmi bir alfabeleri de söz konusu değil. Her ne kadar Celadet Bedirxan’ın geliştirdiği alfabe Kürtçe Latin Alfabeti olarak kabul edilse de bu alfabe devlet eli ile zorunlu bir eğitim şeklinde verilmediği için sadece bu konuda özel çaba sarf ederek kendisini geliştirenler tarafından bilinebilmektedir. Bu da alfabe birlikteliği oluşturabilmek için yeterli değildir. İran, Suriye ve Irak’taki Kürtler Arap Kürt Alfabetini kullanırken Türkiye ve Avrupa’daki Kürtler Kürtçe Latin Alfabetini kullanıyorlar. Rusya’daki Kürtler ise Kiril Kürt Alfabetini kullanmaktadırlar. Bu durum Kürtçe sözlük hazırlamanın önündeki en büyük engellerden biridir.

1 DİL

1.1 DİL NEDİR

Dil; insanların birbirleriyle anlaşmak, konuşmak, tanışmak, neşe ve kederini paylaşmak, hüznünü arz etmek, arzu ve ihtiraslarını karşısındakine bildirmek, hissettiğini herkesçe anlaşılır işaretlere dönüştürmek, emir ve talimatlar vermek amacıyla kullandıkları işaretler ve sesler sistemidir. İlk çağlardan beri doğuşu, gelişmesi, sınıflandırılması, ses yapısı, kökeni ve grameri konusunda düşünceleri meşgul eden dil, onu ele alanın mesleğine, zevkine ve dünya görüşüne göre farklılık arz eder. Geçmişteki olay ve olguları günümüze taşıyan da dil, gelecekteki umut ve hedefleri belirlememizi sağlayan da dildir.

Dil; dilbilimin gelişmeye başladığı on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren yapılan inceleme ve araştırmaların ışığında izah edilecek olursa; "dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendine mahsus kanunları olan ve bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli antlaşmalar sistemi ve seslerden örülmüş sosyal bir kurumdur."¹

Dilin tanımı için birçok söz söylenmiş, birçok tanımlamalar yapılmıştır. Her birinin kendi içinde derinliği olan ve insana bahşedilen bu vasıtanın (dilin) nasıl hayati bir araç olduğunu ortaya koyması bakımından önemli birer kanıttır. Neredeyse tanımlamaların hepsinde, dilin insanlar için bir iletişim aracı olduğu ve bir kurum olduğu noktasında birleşiyor olsalar da birbirinden tamamı ile farklı olan ama kendi içinde bir bütünlük oluşturan ifadeler olduğu da görülmektedir. Aşağıda sunduğumuz alıntılar incelendiğinde, ne demek istediğimiz daha net bir şekilde anlaşılacaktır.

“Dil insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta; kendi kanunları içerisinde yaşayan ve gelişen canlı bir varlık; milleti birleştiren, koruyan ve onun ortak malı olan sosyal bir müessese; bin yıllar boyunca gelişerek meydana gelmiş

¹ Milli Eğitim Bakanlığı, *İslam Ansiklopedisi*, "Lisan" maddesi, Eskişehir, 2001, IV/24.

bir sosyal kurum; seslerden örülmüş bir ağ; temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemidir.”²

Doğan Aksan “Dil bir anda düşünemeyeceğimiz kadar çok yönlü, değişik açılardan bakınca başka başka nitelikleri beliren, kimi sırlarını bugün de çözemediğimiz büyüğü bir varlıktır. O, gerek insan gerek toplum gerekse insan ve toplumdan ayrı düşünülemez olan bilim, sanat, teknik gibi bütün alanlarla ilgili bulunan, aynı zamanda onları oluşturan bir kurumdur.”³ demektedir.

Chomsky: "Dil yetisi insanlara özgü bir yetidir. Tüm insanlarda var olan ve başkalarında var olmayan, benzersiz, basit girdilerle zengin ve karmaşık dilleri ortaya çıkartabilen bir yeti. Bu şekilde gelişen dil, bizim ortak biyolojik doğamız doğrultusunda belirlenmiştir, düşünce ve kavrayışa derin bir biçimde nüfuz eder ve doğamızın temel bir bölümünü oluşturur.”⁴ şeklinde tanıtmaktadır dili.

Edward Sapir’e göre; "Dil, yalnızca insana özgü olan; düşüncelerin, duyguların ve isteklerin, irade göstererek üretilmiş semboller kullanarak iletilmesini sağlayan ve içgüdüsel olmayan bir yöntemdir.”⁵ Yine Edward Sapir başka bir eserinde dili şöyle tanımlamaktadır: "Dil, aslında kültürel ya da sosyal bir üründür ve öyle anlaşılmalıdır.”⁶

"Bir dil, her biri sonlu uzunlukta ve sonlu bir üyeler kümesinde oluşturulan (sonlu ya da sonsuz) cümleler kümesidir.”⁷

İbn Cinnî (ö.392/1002) dil kavramını tanımlarken: “Dil, her toplumun dilek ve arzularını, maksat ve gayelerini, düşüncelerini ifade ettikleri seslerden örülü bir konuşma düzenidir.”⁸ der. Bu tanıma göre dil, sese dayalı bir sistemdir. Bununla sözlü olmayan diğer iletişim araçları dil tanımının dışında bırakılmıştır. Toplumun

² Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım, İstanbul 1992, s. 4.

³ Doğan Aksan, *Her Yönü ile Dil, Ana Çizgileri ile Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara, 2009, s. 11-12.

⁴ Noam Chomsky, *Bilgi Sorunları ve Dil-Managua Dersleri*, (Çeviren: Veysi Kılıç), BGST Yayınları, 2009, s.53.

⁵ Edward Sapir, *Language*, New York, Harcourt Brace, 1921, s. 8.

⁶ Edward Sapir, *The Status of Linguistics as a Science*, Language, Volume 5, No. 4, New York, 1929, s. 214.

⁷ Noam Chomsky, *Syntactic Structures*, Mouton Publishers, Den Haag, 1957, s.13.

⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, (thk. Muhammed Ali en-Neccâr), Dâru'l-kitâbi'l-‘arabî, Beyrut, 1371/1952, I/33; Suyûfî, *el-Muzhir fi ‘ulûmi’l-lüğati ve envâ‘ihe*, Beyrut, 1987, I/7.

bireyleri, düşüncelerini, duygularını, istek ve arzularını kaynağı ses olan, sözcüklerden oluşan ibarelerle muhataplarına aktarırlar. Dolayısı ile dil, toplumsal bir olgudur. Yani ancak bir toplum içinde doğup gelişebilir.

İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1249), el-Muhtasar'da dili tanımlarken şöyle der: "Dil, bir anlam için tayin edilmiş her lafızdır."⁹

Dil insanların meramlarını anlatmak için kullandıkları bir sesli işaretler sistemidir. Elle, başla, gözle, kaşla işaretler yaparak da bazı duygularımızı, düşünce ve dileklerimizimizi anlatırız. Fakat en mükemmel anlatma vasıtamız dildir.

Konuşma, insanoğluna verilen ve insanı hayvandan ayıran bir yüksek işlemdir. İnsan konuşma yeteneği ile doğar. Fakat dil doğuştan bilinmez. Çocuk içinde yaşadığı topluluğun dilini, anadilini uzun bir çıraklık devresi süresince öğrenir. Aslında her dil bir insanlar topluluğu arasında binyıllar boyunca gelişerek meydana gelmiş bir sosyal kurumdur."¹⁰

Bu tanımlardan yola çıkarak dilin birçok özelliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu özelliklerden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Dil anlaşma aracıdır: Dilin en önemli özelliği anlaşma aracı olmasıdır. İnsanlar birbiri ile en iyi şekilde iletişim kurabilmek için dili kullanırlar. Fakat dili kullanırlarken, gelişigüzel, rastgele kullanamazlar. Nasıl ki motorlu bir aracı belli kurallar dahilinde kullanmak zorunda ise insanoğlu, dili de o denli kurallar dahilinde kullanmak zorundadır. Motorlu araç gibi belli kuralları olan dil, motorlu araçtan farklı olarak canlı ve sürekli kendisini yenileyen kuralları vardır. Bu kurallar insana hizmet ederken, asla insanın kendi heveslerine boyun eğmez, insanların istediği şekle girmez. Dolayısı ile insanlar, onu olduğu gibi kabul etmek, ona özgü kurallarına dikkat etmek, onun tabiatına uymak, onun kanunlarına boyun eğmek zorundadırlar. Dil; kendiliğinden oluşan, gelişen, her yönü ile insanların hayatlarını kolaylaştıran doğal bir anlaşma aracıdır. İnsanlar aynı mekânda saatlerce, günlerce, aylarca, hatta

⁹ İbnu'l-Hâcib, *Muhtasaru münteha's-su'l ve'l-emel fi 'ilmiyi'l-usûl ve'l-cedel*, (thk. Nezîr Hamâdû), Beyrut, 1427/2006, s. 220.

¹⁰ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Gramer*, Ankara, 1986, s. 9.

yıllarca birlikte kalsalar bile duygu ve düşüncelerini belirtmedikleri müddetçe aralarında bir anlaşma sağlandığı söylenemez. Duygular, düşünceler, istek ve arzular ancak açığa vurmak suretiyle başkalarına taşınabilir, orta noktalarda anlaşma sağlanabilir. İnsanlar, aralarında iletişimi sağlamak için çeşitli metotlardan faydalanırlar: Dil, jest ve mimikler, işaretler vb. gibi. Ancak en etkili anlaşma aracı hiç kuşkusuz dildir. İnsan, en mükemmel varlık olduğu için, kullandığı anlaşma aracı da kendi tabiatına uygundur.

2. Dil geçmiş ile gelecek arasında bağ kurar: Dilin geçmiş ile gelecek arasında bağ kurabilme özelliği belki de insan medeniyetinin gelişmesini sağlayan en temel özelliktir. Bu özellik sayesinde ki bizler, milattan önce yaklaşık 2000 yıl önce yazılmış Hammurabi'nin yazmış olduğu yasalardan faydalanabiliyoruz. Dilin bu özelliği sayesinde atalarımızdan öğrendiklerimizi gelecek nesillerimize aktarabiliyor ve onun üzerine gelecek inşa edebiliyoruz. Dilin bu özelliği olmasaydı insanlar, Süperman, Simbad, Pinokyo vb. gibi hayali karakterler oluşturamaz, sanatsal ürünler ortaya koyamazlardı.

3. Dil doğaldır: Dilin en önemli özelliklerinden birisi de tabii bir varlık oluşudur. Taş tabii bir varlıktır, at da öyle, ağaç da, toprak da, deniz de, fil de, maymun da birer tabii varlıklardır. İnsanlar olarak bizler bunlardan hiçbir tanesini yapma kudretine sahip değiliz. Var olan hali ile alır, kendi ihtiyaçlarımız doğrultusunda kullanırız. Dil de tıpkı bunlar gibi tabiidir, yani yapay değildir. Televizyon ise yapay bir varlıktır, araba da öyle, çamaşır makinesi de, buzdolabı da, koltuk da, yatak da birer yapay varlıklardır. Bizler tüm bunlara zevkimize göre tasarlar, ihtiyaçlarımız doğrultusunda şekil, renk veya desen verebiliriz. Dil de bunlar yapay olsaydı, insanlar farklı dillerle konuşmak veya yazmak yerine ortak bir dil yaparlardı, onu kullanırlardı. Yeryüzünde tek dilin olması hiç kuşkusuz ki tek rengin olması gibi olurdu ve her iki durumda da hayat çekilmez bir hal alırdı.

4. Dilin kuralları vardır: Her dilin kendine özgü kuralları, takip ettiği yöntemleri vardır. Bu kurallar, yöntemler olgusu dilin tabiatından ortaya çıkmaktadır. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse biz önce kuralları, yöntemleri koyup bu kural ve yöntemlere göre dili şekillendirerek konuşmuyoruz.

Dilin kendi doğasında var olan kural ve yöntemler dilin tabii yapısını oluşturuyor. Bir dili konuşan toplumlar, o dilin iskeleti üzerinde anlaşıp o iskelete göre sesler türetilip kelimeler üretmiyorlar. Aksine dilin kendisinde var olan yapılardan faydalanarak cümlelerle anlaşma sağlıyorlar.

5. Dil canlıdır: Dil, kendi kanunları içerisinde yaşayan canlı bir varlıktır. Canlıların ortak özelliklerinden olan doğma, büyüme, gelişme- olgunlaşma, sona erme gibi özellikler dil için de geçerlidir. Bunun en güzel örneği dili oluşturan öğelerden sözcüklerin zaman içinde uğradıkları değişikliklerdir. Günümüzde kullanılan bütün diller bir takım değişikliklere uğramış, bazen yeni kelimeler türetirken bazen de kelimeler tamamı ile ortadan kalkmıştır. Öyle zamanlar olmuştur ki kullanılan kelime önceleri iyi bir şeyi ifade ederken şu an kullanılan anlamı tamamı ile negatif bir anlam içermektedir veya tam tersi de söz konusu olabiliyor. Türkiye Türkçesi'nde de Türkiye Kürtçesi'nde de değişikliğe uğramış veya kullanılmayan birçok sözcük mevcuttur. Bugün kullanılan kelimeler de muhtemeldir ki zaman içinde dilin kendi kuralları doğrultusunda değişecektir. Dilin donup kalması, değişimi uğramaması düşünülemez. Dili bir ağaca benzetirsek eğer, her bahar yeni filizlenen yapraklarla bezenir, yaz mevsiminde bu yapraklar olgunlaşır ve süresini dolduran yapraklar, sonbaharda teker teker dökülür. İşte dil de tam da bu merhaleleri yaşar.

6. Dil gizli anlaşmalar sistemidir: Dilin nasıl ortaya çıktığı konusunda çeşitli teoriler ortaya atılmış, tezler ileri sürülmüş ama hiç birisi de bu tartışmalara son noktayı koyabilmiş değildir. Bunlar bugünün tartışması olduğu gibi dünün de tartışma konusuydu yarının da tartışma konusu olamaya devam edecektir. Acaba ilk insanlar nasıl anlaşıyorlardı? Niçin milletlerin dilleri farklı farklıdır? İlk dil hangisidir? İlk kullanılan dil günümüzde varlığını sürdürüyor mu gibi soruların sayısını artırabiliriz. Bunun gibi sorulara verilecek cevaplar da hiç kuşkusuz birbirinden farklı olacaktır çünkü bu sorulara yanıtlayacak kalıntıları tozlu raflarda bulmak veya çizik CD'lerde karıncalı bir görüntüyü elde etmek imkansızdır. Buna rağmen her dili konuşan bütün bireyleri tarafından, ufak tefek şive farklılıkları olsa da, tarihin derinliklerinden beri bir anlaşma yapmışçasına aynı kelime dizilişi, aynı

cümle yapısı, aynı deyim ve ifadeler kullanılmaktadır. Ama farklı dillere mensup bireyler farklı bir şekilde cümle oluşturmakta, farklı bir diziliş takip etmektedirler. Doğal olarak kullanılan nesnelere verilen sesler de farklıdır. Aynı nesne için Araplar hacir, Kürtler kevir derken, Türkler taş, İngilizler stone demişlerdir. Bütün bunlar dillerin kendi içinde gizli anlaşmalar neticesi olduğunun göstergesidir.

7. Dil milletin ortak malıdır: Hiçbir dilin kullanım hakkı sadece belirli kişi veya gruplara, zümrelere ait olamaz. Kendi kanunları içinde yaşayıp giden ve canlı bir varlık olan dil, toplumdaki bireyler üstü, ayrı bir benliğe sahiptir. Dil, o dili kullanan bütün bireylerin ortak malıdır. Her dileyen onu istediği amaç için kullanır. Eğer dili ormanlarda yayılan oksijene benzetirsek ve nasıl ki o oksijen hiçbir bireyin tahakkümü altında değilse, dil de öyledir. O dilin kullanım alanına maruz kalan herkes onu dilediği gibi, dilediği oranda kullanır.

8. Dil sosyal bir kurumdur: Dil tek fertlerin değil bütün bir milletin ilgi alanına girer. Hiç kuşkusuz ki dil toplulukları millet yapan etmenlerin başında gelir. Aynı dili konuşmak, bireyler arasındaki sosyal olguyu da geliştirir. Sosyal hayatın her alanında başat bir rol oynayan dilin kendisi de soysaldır. İnsanın soysallığı, dilin soysallığı ile doğru orantılı bir paralellik arz eder.

1.2 DİLLERİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Dilin nasıl ortaya çıktığını tam olarak bilmiyoruz. Bununla beraber konuşma dilinin 100.000 ile 50.000 yıldan beri bir şekilde konuşulup geliştiği tahmin edilmektedir.¹¹ Ama yine de bunun nasıl, ne şekilde olduğuna dair elimizde herhangi bir delil, herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Soyut bir delil olmadığından dolayıdır ki dilin nasıl doğduğuna dair birçok tahmin, tez ve teori ortaya atılmıştır. Bu teorileri iki başlık altında gruplandırmak mümkün:

1.2.1 BATILI DÜŞÜNÜRLERE GÖRE DİLİN OLUŞUMU

1.2.1.1 İLAHİ KAYNAK TEORİSİ

İncil'in Yaratılış Bölüm'ünde şöyle denilmektedir: “Başlangıçta bütün insanlar aynı dili konuşur, aynı sözleri kullanırlardı.”¹² “Böylece RAB onları yeryüzüne dağıtarak kentin yapımını durdurdu. Bu nedenle kente Babil¹³ adı verildi. Çünkü RAB bütün insanların dilini orada karıştırmış ve onları yeryüzünün dört bucağına dağıtmıştı.”¹⁴ Temelinde Tanrı insanlara tek dil bahşetmiş sonra da insanları dağıtarak farklı dilleri edinmelerini sağlamıştır. Yine bir Hindu geleneğine göre Evren'in yaratıcısı olan Brahma'nın eşi Sarasvati insanlara dili bahşetmiştir.¹⁵ Aslında hangi dini inanışa bakılırsa bakılsın, o inançta dilin evrenin yaratıcısı tarafından insanlara verildiğine dair inanç ve teorileri görmek mümkün. Bu teorilerden yola çıkarak şu mantığı öngörmek zor olmasa gerek: Madem diller yaratıcı tarafından insanlara verilmiş, o halde bütün diller tek bir dilden türemiştir. Buna göre eğer insan, doğumundan itibaren hiçbir dile maruz kalmazsa kişi Allah'ın insana verdiği o ilk dili konuşacaktır. Nitekim bu doğrultuda birçok denemeler yapılmıştır.

Yunan yazar Herodotus böyle bir çalışmayı yapan Mısır Firavun'u Psammetichus (Psamtik)'ten bir olayı aktarır. Buna göre Firavun'un yeni doğan iki bebeği iki yıl boyunca sağır bir çoban ile keçilerin arasında kalmalarını sağlar. Süreç

¹¹ George Yule, *The Study Of Language*, Cambridge University Press, London, 2010, s. 1.

¹² *Yaratılış (Genesis)*, 11/1

¹³ Kabil İbrance'de kargaşa sözünü çağrıştırdığı için bu şehre Kabil ismi verilmiştir.

¹⁴ *Yaratılış (Genesis)*, 11/8-9

¹⁵ George Yule, *The Study Of Language*, Cambridge University Press, London, s. 1-2.

sonunda her iki çocuğun da Mısırlıların kullandığı bir kelime değil de Frikyalıların “ekmek” anlamında kullandıkları “bekos” kelimesini kullandıklarını tespit etmiştir.¹⁶ Firavun, buna dayanarak ilk dilin Frikyalıların kullandığı dil olduğunu iddia etmiştir. George Yule ise bunun aslında “keçilerin sesini taklit ederek ‘be’ sesine ek olarak ‘kos’ ekini eklemişlerdir.”¹⁷ demektedir.

Buna benzer bir çalışmayı 1500 yıllarında İskoçya kralı 4. James de yapmıştır. Kral, çocukların çıkarmış olduğu seslerden ilk dilin İbranice olduğunu ileri sürmüştür. Bunun mümkün olmadığını ileri süren George Yule, Yaratılış (Genesis)’in 11/9 babındaki Allah’ın Babil’de “bütün dilleri karıştırıp yeryüzüne dağıtmıştır”¹⁸ hükmüne ters olduğunu söylemiştir.

1.2.1.2 DOĞAL SES KAYNAKLI TEORİSİ

Doğal ses kaynaklı teorisi, eski insanların çevrelerinde duydukları doğal sesleri taklit ederek dilleri oluşturduklarını savunurlar. Dayandıkları nokta ise yeryüzünde konuşulan bütün dillerde telaffuzu doğal seslerden kaynaklanan kelimelerin olmasıdır. Miyavlamak, havlamak, fokurdamak, hırıldamak vb. gibi kelimeleri bu teori ile izah etmek mümkündür. Fakat sessiz nesnelere bu şekilde isimlendirmek mümkün değildir.

1.2.1.3 SOSYAL ETKİLEŞİM KAYNAKLI TEORİSİ

Dilin nasıl oluştuğuna dair tezlerden biri de Sosyal Etkileşim Kaynaklı Teorisidir. Bu teoriye göre insanların işbirliği içerisinde meydana getirdikleri bir başarıyı, bir sevinci, bir mutluluğu beraber kutlamak veya bir hüznü, acıyı, kederi paylaşmak için çıkardıkları seslerden dilin türediğidir. Gruplar halinde yaşayan insanlar ortak hareket kabiliyetini geliştirmek için bazı komutlarla birbirlerini organize etmiş, sesler çıkarmışlardır. Bu sesler zamanla dile dönüşmüştür. Tabii bu seslerin dile dönüşmüş olması, insan ırkının sesleri nasıl çıkardığına kanıt değil zira

¹⁶ George Yule, *a.g.e.*, s.2.

¹⁷ George Yule, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁸ *Yaratılış (Genesis)*, 11/9)

maymun ve diğler primatlar da grupça yaşayıp sesler çıkartarak hareket etmekte fakat çıkardıkları bu seslerin bir dile dönüştüğü söylenemez.

1.2.1.4 FİZİKSEL UYGUNLUK KAYNAKLI TEORİSİ

Çıkarılan seslerden ziyade, insanın sahip olduğı fiziksel özelliklere bakmak gerekiyor. Özellikle insanın konuşabilmesini sağlayan (gırtlak, ağız, vs.) özelliklere bakıldığında bunun bütün hayvanlardan daha farklı olduğı görülmektedir. Yaklaşık 60.000 yıl önceye ait bulunan insan kafatası iskeletinin de gorillerinkinden farklı olduğı görülmüştür.¹⁹ Bu farklılık özellikle konuşabilme yeteneğini sağlayan özelliklerle ilgilidir. Bu, o insanların konuştuğuna kanıt olmayabilir fakat fiziksel olarak konuşabilme yetisine sahip olduklarını gösterir.

1.2.1.5 ALET YAPMA KAYNAKLI TEORİSİ

İnsan tarihinin ilk döneminden beri insanların önce taştan, odundan; sonraları giderek farklı madde ve madenden araçlar yapıp onları geliştirmesi sahip olduğı bir aklın, bir beynin ispatıdır. İnsan beyni incelendiğinde, motor hareketini kontrol eden ses bileşkesi ile alet yapma – kullanma bölgesinin beynin sol lobunda, birbirine çok yakın bir yerde olduğı görülmektedir. Bu durum, alet kullanımı ile dilin gelişmesi arasında bir bağ olduğunu kanıtlar niteliktedir. Alet yapımı geliştikçe konuşma yetisi de gelişmiştir. Çünkü insan gördüğünü, hissettiğini isimlendirebilmektedir. Bir bina inşa ederken bir taşın üstüne yeni bir taş koyarak inşaatı bitirebildiğimize göre, dilde de bir kelimeye yeni kelimeler ekleyerek kelimelerin dile dönüştüğünü söylemek zor değil.

¹⁹ George Yule, *a.g.e.*, s. 4.

1.2.1.6 GENETİK KAYNAKLI TEORİSİ

Yeni doğan bebeğin ilk 2 – 3 yıllık dönemindeki fiziksel değişiklikleri net bir şekilde görebilmekteyiz. Bebek ilk doğduğunda beyin ağırlığı normalin dörtte biri kadardır. Boğazındaki gırtlak yüksekliği normalden daha yüksektir, ki bu bebeğin su içerken de nefes alıp vermesini sağlayan bir olgudur. Fakat zaman ilerledikçe beyin normal ağırlığını alır ve gırtlak da şekillenir. Bu durumu sadece fiziksel adaptasyonla açıklamak zordur.

Bilindiği gibi sağır ve dilsiz bir şekilde dünyaya gelen çocuklar, kısa bir süre içerisinde işaret dili veya karşısındaki ile iletişim sağlayabileceği bir dili öğrenip uygulamaktadır. Bu da gösteriyor ki insan doğar doğmaz bir takım dili kullanabilme yeteneği ile donatılmış durumdadır. Dilin nasıl ortaya çıktığı araştırmaları sadece insanın sahip olduğu bir dil geninin olduğu sonucuna varmıştır.

1.2.2 İSLAM DÜŞÜNÜRLERİNE GÖRE DİLİN OLUŞUMU

1.2.2.1 VAHİY VE İLHAM KAYNAKLI TEORİSİ

Allah'ı Teala Bakara süresinin 31. ayetinde “Ve Adem’e bütün isimleri öğretti...”²⁰ buyururken, Rum süresinin 22. ayetinde ise “Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olması, O’nun varlığının belgelerindedir.”²¹ buyurmaktadır. Bu ayetleri baz alan bazı İslam düşünürleri bütün dillerin Allah tarafından vahiy yolu ile öğretildiğini savunmaktadırlar.²² Bu görüşü savunanların başında Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 330/941), Ebû Ali el-Cübâî, Ebu'l-Kasım Abdullah el-Ka'bî (ö. 317/929), Muhammad b. el-Hasan ibn Fûrek (ö. 406/1015) gibi İslam düşünürleri gelmektedir. Bunlara göre Allah, insanlara bütün dilleri ya vahiy yolu ile ya insanda yarattığı zorunlu bilgi ile yahut varlıklarda manalara delalet eden bir takım sesler yaratıp insanlara duyurması ile yapmıştır. Sonra da insanlar öğrendikleri bu dilleri kendilerinden sonraki nesillere aktarmışlardır.²³

1.2.2.2 UZLAŞMA VE UYUŞMA KAYNAKLI TEORİSİ

İnsanların bir araya gelerek kelime ve isimler üzerinde anlaştıklarını, dillerin peygamberlerden önce de var olduğunu iddia ederek “Kendilerine apaçık anlatabilsin diye, her peygamberi kendi milletinin diliyle gönderdik.”²⁴ ayetini delil kabul ederler. Bazılarına göre ise dil tamamı ile insan icadı olduğunu iddia etmektedirler. Başta Ebû Hâşim (ö. 321/933) olmak üzere Mutezile mezhebine mensup âlimlerin kabul ettiği bu görüşe göre, her varlığa, onun manasına uygun isimler verenler insanlardır; Allah değildir.²⁵

²⁰ Bakara süresi, 2/31

²¹ Rum süresi, 30/22

²² Hüseyin Küçükcalay, *Kur'ân Dili Arapça*, Manevî Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti Yayınları, Konya, 1969, s. 10-11.

²³ Fahreddin Râzî, *Tefsirü'l-Kebîr*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Kahire, 2002, II/125.

²⁴ İbrâhîm süresi, 14/4.

²⁵ Hüseyin Küçükcalay, *a.g.e.*, s. 26-27.

1.2.2.3 SES TAKLİDİ KAYNAKLI TEORİSİ

Ses Taklidi Kaynaklı Teorisine göre insanlar önce kendiliğinden çıkan ağlamak, gülmek, öksürmek gibi sesleri sonra da doğada ses çıkaran varlıkların kükremek, kişnemek, miyavlamak, ciyaklamak gibi sesleri taklit ederek dil olmaya başlamıştır. Abbâd b. Süleyman'a atfedilen bir görüşe göre eşyaların isimleri kendiliğinden olmuştur. Ancak bu görüş itibar görmemiştir.²⁶ Bu teori, batı düşünürlerin 'Doğal Ses Kaynaklı Teorisi' ile paralellik arz etmektedir.

1.2.2.4 MELEKE VE KUVVET KAYNAKLI TEORİSİ

Yüce Allah her insana konuşabilme meleke ve kuvveti vermiştir. Dolayısı ile insanlar, ilk insandan beri birbiri ile konuşup anlaşmakta bir sıkıntı yaşamamışlardır. Çünkü her bireyin fitratında söz konusu yetenek mevcuttur. Hayvanların bu tür yeteneği olmadığı için hayvanlar arasında konuşma gelişmemiştir.²⁷ Manalara isim koymaya yetecek kadar bilgi Allah tarafından insanlara verilmiştir. Onu geliştirmek ise insanın kendisine bırakılmıştır. Bir maymunun: "Yarın saat 12'de daha önce bulduğumuz akasya ağacının altında buluşalım." diyemezken, bir insan bunu ve bundan çok daha karmaşık bir cümleyi ifade etmekte herhangi bir zorluk çekmez.

1.3 HER DİLİN KENDİ İÇİNDEKİ FARKLILIKLARI

Bilimsel çalışma yaparken dil, genelde tek bir formata sokulmuş, başka varyantı olmayan kalıplar silsilesi şeklinde algılanır. Ama biliyoruz ki bir dilin birçok varyantı vardır. Özellikle konuşma sahasına indirgediğimizde bu varyant çok daha yaygındır. Özellikle bir dildeki konuşma sahasındaki bu yaygın farklılığa rağmen rastgele değildir. Her ne kadar farklılık arz etse de belli bir kurala, belli bir kalıba göre; yazılı dilden farklı olarak sosyal gruplar veya dini topluluklar arasında kendine has bir şekilde gelişmektedir. Bu gelişmeleri şu şekilde ifade etmek mümkün:

²⁶ Hüseyin Küçükcalay, *a.g.e.*, s. 27-30.

²⁷ Hüseyin Küçükcalay, *a.g.e.*, s. 26-27.

A) Standart Dil:

Bir dilin ses yapısından, kelime yapısından veya cümle yapısından bahsediyorsak aslında o dilin standartlığından bahsediyoruz. Başka bir ifade ile kitap ve gazetelerin bahsettiği ve okullarda ortak dil olarak öğretildiği dil ‘standart dil’dir. Aynı zamanda ‘standart dil’ o dilin yazılı dili olarak kabul ettiğimiz dildir.²⁸

B) Aksan:

İster standart dili kullansın, ister kullanmasın konuşan herkes bir “aksan” kullanarak meramını dile getirmektedir. Kullandığı aksan diğer insanlarınkinden çok farklı, hemen fark edilebilir olabileceği gibi, tam tersi de olabilir. Bu durum kişinin bir “aksan” kullandığı gerçeğini değiştirmez. Bu terimi teknik olarak ele aldığımızda, kişinin gelmiş olduğu sosyal grubu veya dini topluluğunu belirleyebilecek telaffuzu şeklinde ifade edilebilir.²⁹

C) Şive:

“Şive” aksandan farklı olarak telaffuzla beraber kelime ve dil bilgisi yapısını da tanımlar. Kuşkusuz kelimelerdeki farklılık kolay fark edilirken, dil bilgisindeki farklılık daha zor fark edilebilmektedir.³⁰

²⁸ George Yule, *a.g.e.*, s. 227.

²⁹ George Yule, *a.g.e.*, s. 227- 228.

³⁰ George Yule, *a.g.e.*, s. 227- 228.

1.4 DÜNYADAKİ DİLLERİN KÖKEN BAKIMINDAN İNCELENMESİ

I. Hint-Avrupa dil ailesi: Hint-Avrupa dil ailesi Asya kolu ve Avrupa kolu olmak üzere ikiye ayrılır.

a)Asya kolu: Hint – İran dilleri bulunur. Hint – İran dilleri Hint ve İran kollarına ayrılır.

1. Hint Kolu: Sanskritçe, Sindce, Urduca, Hintçe, Biharca, Bengalce, Marasça, Pencapça, Senegalce...

2. İran Kolu: Eski Farsça, Pehleviçe, Yeni Farsça, Avestaca, Sogdca, Belucca, Pestuca, Osetçe, Kürtçe...

b)Avrupa kolu: Avrupa koluna Germen kolu, Roman kolu, Slav kolu ve bazı diğer diller girer.

1. Germen kolu: İngilizce, Almanca, Felemenkçe...

2. Roman kolu: Lâtince, Fransızca, İtalyanca, İspanyolca...

3. Slav kolu: Rusça, Sırpça, Bulgarca, Boşnakça, Lehçe...

Diğerleri: Yunanca, Arnavutça, Keltçe...

II. Hami-Sami dil ailesi: Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da konuşulan diller bu aileye mensuptur. Arapça, İbranice ve Berberi dilleri

III. Çin-Tibet dil ailesi: Çince, Tibetçe, Vietnamca ve Endonezya adalarında konuşulan diller.

IV. Bantu dil ailesi: Orta ve Güney Afrika’da konuşulan yerli diller.

V. Ural Altay dil birliği:

a) Ural kolu:

1. Fin –Ugor: Ugorca ve Permce (Fince ve Macarca’yı içine alır)

2. Samoyet: Samoyetçe

b) Altay kolu: Türkçe, Moğolca, Mançuca, Tunguzca, Korece ve Japonca.

VI. Kafkas dilleri: Gürcüce, Çeçence, Lezgince, Çerkez-Abhaz dilleri.

1.5 YAPI BAKIMINDAN DÜNYA DİLLERİN İNCELENMESİ

Yapı bakımından dünya dilleri yapısal benzerliklerine göre üç gruba ayrılmaktadır. Bu üç grup şu şekilde gruplandırılmaktadır:

a) Tek heceli diller: Bu yapıdaki dillerde kelimeler tek heceden oluşur. İsim veya fiillerde çekim yoktur. Zengin bir vurgu sistemi vardır. Kelimenin anlamı çoğu kez cümledeki sırasından anlaşılır. Çin-Tibet dilleri, yapı bakımından tek heceli dillerdir.

b) Çekimli (Bükümlü) diller: Çekimli dillerde tek ve çok heceli kökler ve bir takım ekler vardır. Fakat yeni kelime yaparken ve çekim sırasında çoğu zaman, köklerde bir değişiklik olur. Bazı dillerde bu değişiklik kelime kökünü tanınmaz hale getirir. Bu tanımlamaya göre Kürtçe bükümlü diller grubuna girer.

c) Eklemeli (Bitişken) diller: Türkçe ve diğer akraba diller ile Ural dil ailesine mensup diller yapı bakımından eklemeli dillerdir. Bu dillerde kelimeler isim veya fiil kökleri hâlinde bulunurlar. Kelime türetme bu köklere ekler getirmek suretiyle olur.

2 KÜRT DİLİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

2.1 AKRABALIK İLİŞKİLERİNE GÖRE KÜRTÇE

Kürtçe Hint – Avrupa dil grubunda yer alır. Bu dil grubunu incelediğimiz zaman, bu gruba ait dillerde birçok ortak veya benzer sözcükler görürüz. Bu durum kuşkusuz tüm dil grupları için geçerlidir. Şu örnekleri incelediğimiz zaman söylemek istediğimiz daha da net anlaşılacaktır.

Türkçe	Kürtçe	İngilizce	Almanca	Fransızca	Farsça
Yıldız	Stêr	Star	Stern	Astre	Sitare
Dudak	Lêv	Lip	Liipe	Levre	Leb
İsim	Nav	Name	Name	Nom	Name
Damla	Dilop	Drop	Tropfen	Xxxx	Xxxx

Akrabalık ilişkilerine göre diller

Tabloda da görüldüğü gibi Hint – Avrupa dil grubuna ait Kürtçe, İngilizce, Fransızca, Almanca ve Farsçadaki kelimeler yazılış ve telaffuzları birbirine yakın iken, Ural – Altay dil ailesinden olan Türkçedeki kelimeler tamamı ile farklıdır.

2.2 TARİH BOYUNCA KÜRTÇE ALFABE ÇALIŞMALARI

Ulusların gelişmesi ile beraber her ulus kendi yazı dilini de geliştirmiştir. Kürtler; içinde yaşadığı Asur, Arap, Süryani ve Ermeniler gibi kendilerine özgü alfabe oluşturmak yerine Türkler ve Farslar gibi aynı bölgede yaşayan milletlerin alfabesini alıp ihtiyaç duyulan değişiklikler yapılarak kendi dillerine uyarlamışlardır. Kürtlerin Müslümanlığı kabulünden önce şu alfabeleri de kullandıkları bilinir; Med alfabesi, Avesta alfabesi, Arami alfabesi, Eski Pehlevi alfabesi, Masi Sorati alfabesi, Yezidi Kürtlerin kullandığı kutsal kitaplarını yazdıkları alfabe. Fakat bu alfabelerden sadece Yezidi alfabesi özgün bir alfabadır ve 31 harften oluşup, sağdan sola doğru yazılmaktadır, diğer alfabeler ise Kürtlerin birlikte yaşadığı uluslardan edindikleri alfabelerdir ki bunlar da uzun süre kullanılmamıştır. Özellikle Müslümanlığın

bölgede gelişmesiyle Arap harfleri yaygın olarak kullanıldığı için bir alfabe geliştirme ihtiyacı da görülmemiştir.³¹

Osmanlı sınırları içerisinde ilk Kürtçe alfabe çalışmasını Xelîl Xeyalî yapmıştır. “Elifbayê Kurmancî” (Kürt alfabesi) adı ile hazırladığı alfabeyi 1909 yılında İstanbul’da yayımlamıştır. Araştırmacı Mehmet Bayrak bu alfabeyi “Kürdoloji Belgeleri” adlı kitapta yayımlamıştır.³² Xelîl Xeyalî sonraki yıllarda da Latin harflerle de bir Kürt alfabesi hazırlamış fakat bunu yaşama geçirememiştir.³³

1919 yılında bir Kürt alfabesi oluşturmak için çalışmaya başlayan Celadet Bedirhan (Bedirxan), bu amacını ancak 1932 yılında Suriye’de çıkardığı *Hawar* dergisi ile hayata geçirmiştir. 5 Mayıs 1932 yılında Celadet Bedirhan Suriye’nin başkenti Şam’da *Hawar* dergisinde ilk defa Latin harflerini kullanmış ve dergi bir süre Arap harfleriyle yayınlanmış, 24. sayıdan itibaren de dergi tamamen Latin harfleriyle yayımlanmıştır. *Hawar* dergisinin 24-57. sayıları Latin harflerle (Nisan 1934-Ağustos 1943) yayınlanmıştır.³⁴ Xelîl Xeyalî’nin yapmaya çalıştığını Celadet Bedirhan (Bedirxan) gerçekleştirmiştir.³⁵

Türkiye’de ilk defa 1968 yılında İstanbul’da M. Emin Bozarıslan’ın hazırlamış olduğu Latince Kürtçe alfabe yayınlanmıştır.

Eski Sovyetlerde yaşayan Kürtlerin alfabe serüveni de dikkate değer. Kafkaslarda ilk Kürtçe Latin alfabesi 1928’de İshak Marogûlov tarafından hazırlanıp ve 1929’da, Sovyetlerde Kürt, Türk, Asuri, Oset gibi azınlıklardan oluşan “Azınlıklar İçin Alfabe Oluşturma Komisyonu” tarafından “Kürtçe Latin Alfabesi” olarak kabul edilmiştir. Fakat bu alfabenin ömrü fazla sürmemiş, Suriye’ye gönderilen “*Riya Teze*”³⁶ ve birkaç Kürtçe kitap bahane edilerek kullanımı yasaklanmıştır.

³¹ Veysel Aydeniz, *Kürtlerin Alfabe Serüveni*, Kovara Bîr, Temmuz sayısı, 2010.

<http://www.kovarabir.com/veysel-aydeniz-kurdlerin-alfabe-seruveni/> (erişim tarihi 11,09,2014)

³² Mehmet Bayrak, *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi- Kürdoloji Belgeleri*, Öz-Ge Yayınları, Ankara 1994, s. 491.

³³ Veysel Aydeniz, *a.g.m.*

³⁴ Roger Lescot, *Kürtçe Dilbilgisi*, Doz Yay., İstanbul, 1997, s. 9.

³⁵ Mehmed Uzun, *Antolojiya Edebiyata Kurdî*, Aram yayınları, İstanbul, 2003, s. 87.

³⁶ *Riya Teze* Gazetesi, 1930’da Ermenistan’da devlet eli ile yayın hayatına başlamış, 1934-37 arası yönetimi tamamı ile Kürtlere verilmiştir. Bir dönem 4000 abone ile Sovyet Rusya’sının her yerinde dağıtılan gazete, bugün sadece Ermenistan’da dağıtılmakta olup 500 kadar abonesi bulunmaktadır. Kürtçe yayınlanan en uzun soluklu gazetedir. 1955 yılında Kiril alfabesi ile yazılmaya başlanan gazete, 2000 yılından beri Latin harfleri ile yazılmaktadır.

Bu konuyla ilgili daha kapsamlı bilgi için Veysel Aydeniz'in “ *Kürtlerin Alfabe Serüveni*” adlı makalesinden faydalanılabilir.

Yukarıda da anlattığımız gibi, elimizdeki mevcut bulgulara dayandırarak Kürtlerin birçok alfabe kullandıkları bilinmektedir fakat ilk olarak hangi alfabeyi kullandıkları henüz kanıtlanabilmiş değildir. Kürtçenin Latin alfabesi otuz bir harften oluşmaktadır. Aşağıda tablo şeklinde verilen Kürtçe Latin alfabesi Celadet Alî Bedîrxan ve Roger Lescot'un “Kürtçe Gramer”³⁷ adlı eserinden alıntılanmıştır.

³⁷ Alî Bedîrxan, ve Roger Lescot, *Kürtçe Grameri (Kurmanci Lehçesi)*, Institut kurde de Paris (Paris Kürt Enstitüsü) Yayınları, Paris, 1990, s. 6.

Harfler	Değer	Örnek
A	Â	Bav
B	B	Bûn
C	C	Car
Ç	Ç	Çûn
D	D	Dîn
E	E	Dest
Ê	Ê (uzun)	Kêr
F	F	Firîn
G	G	Gol
H	H	Hon
I	I	Dil
Î	Î (uzun)	Îro
J	J	Jar
K	K	Kal
L	L	Lal
M	M	Mar
N	N	Nan
O	O	Kon
P	P	Par
Q	Q (kalın)	Qam
R	R	Rêl
S	S	Sol
Ş	Ş	Şîr
T	T	Tehil
U	Û	Kur
Û	U (uzun)	Şûr
V	V	Vîn
W	Ua	War
X	Ğ	Xanî
Y	Y	Yar
Z	Z	Zanîn

Kürtçe Latin Alfabeti

2.3 İLK KÜRTÇE KAYNAKLAR

Kürtçe ve İrani diller üzerine çalışan araştırmacılar, Kürtçeyi diğer İrani dillerden ayıran bir takım filolojik (ses bilgisel) ve morfolojik (dilbilimsel) farklılıklarını saptayabilmektedirler.³⁸ Fakat Kürtçenin Med dilinden (Medce) geldiği veya İslam öncesi tarihlere dayandığına dair iddialar yaygınlaşmaktadır. Selim Temo'ya göre ilk Kürtçe kaynaklar “*Zerdüşt'ün kitabı olan Zend – Avesta*”dır.³⁹ 1909 yılında İran'ın Hewraman bölgesinde bulunan M. Ö. 88 ve 22 yıllarına ait tabletler ve M. Ö. 11 yılına tarihlendirilen bir sözleşmeyi baz alan Kadri Yıldırım⁴⁰ Kürtlerin milattan önce Arami ve Yunan alfabesini kullandığını ve bu yazıtların da bu duruma kanıt olduğunu iddia eder.

Hem Selim Temo hem de Kadri Yıldırım⁴¹ 19. Yüzyılda Hewraman bölgesinde bulunan ve milattan önce 330 yılına tarihlendirilmiş Boraboz adlı bir şaire ait olduğu söylenen bir şiirin Kürtçenin ilk yazılı örneği olduğunu söylerler. Fakat Ergin Öpengin söz konusu şiirde (boranboz metni) kullanılan dilin gerçekçi olamayacak kadar günümüz Kürtçesine yakın olduğunu söylemektedir.⁴²

Bütün bunlara rağmen Kürtlerin İslam öncesinde de yazıyı kullanıp ortaya eser koyduklarını kanıtlayan mevcut tek eser İbn Wehşiye'nin 856 yılında eski alfabeler üzerine Arapça yazdığı “*Şewqu'l – Musteham Fi Ma'rifeti Rumûzi'l Eqlam (Kalemlerin Sembollerini Öğrenmeye Tutkun Kimsenin Arzusu)*” adlı eseridir. İbn Wehşiye bu eserinde sık sık Kürtlerden ve onlara ait yazılı eserlerden bahseder. Her ne kadar Wehşiye Kürtçe eserlerden açık bir ifade ile bahsetse de elimizde “David N. MacKenzie'nin 1959'da yayınladığı bir makalesinde 15. Yüzyılın ilk yarısından kalma bir el yazmasında bulunan Kürtçe dörtlüğün yazılı Kürtçenin mevcut ilk örneği olduğunu iddia edebiliriz.”⁴³ Ermeni harfleri ile yazılı bu dörtlük Erivan'da Matanadaran Koleksiyonu'na “No 7117, folio 144b” olarak kayıt altına alınmıştır.

³⁸ John Limbert, *Iranian Studies (The Origins and Appearance of The Kurds in Pre-islamic Iran)*, Taylor & Francis, Ltd, 1968, s. 41- 51

³⁹ Selim Temo, *Kürt Şiiri Anatolojisi*, Agora yayınevi, İstanbul, 2007

⁴⁰ Kadri Yıldırım, *Kürtlerin İslam Öncesi Alfabe Serüveni*, Kürt Tarihi Dergisi, 5. Sayı, 2013, s. 24-29.

⁴¹ Selim Temo, *a.g.e.*; Kadri Yıldırım, *a.g.e.s.* 24-29.

⁴² Ergin Öpengin, *Kadim Kürtçenin İzinde, Kürt Tarihi*, Şubat- Mart Sayısı, 2014, s. 20-24.

⁴³ Ergin Öpengin, *a.g.m.*, s. 27.

Tarih Vakfı için bir komisyon tarafından hazırlanan Ortaöğretim Kürt Dili ve Edebiyatı ders kitabında Kürtçe – Medce benzerliği başlığı altında şu not dikkat çekmektedir. Söz konusu dörtlük gösterilerek “bu metin Kürtçe ile Medcenin aynı dil olduğuna dair en açık kanıttır.”⁴⁴

2.4 KÜRT DİLİNİN YAŞAMSAL MÜCADELESİ

Kürt Dili, uzun yıllar boyunca Türkçe - Arapça – Farsça – Rusça dillerin hegemonyası altında ayakta kalma mücadelesini vermiştir. Dönemsel farklılıklar gösterse de bu dört dilin devlet yöneticilerinin göstermiş olduğu asimilasyon politikaları nedeni ile Kürtçe kendisine rahat bir manevra alanı bulamamıştır.

Rusya’da yaşayan Kürtler 1917 Bolşevik İhtilalinden (Rus devrimi) 1930’lu yılların ilk yarısına kadar kendilerine her ne kadar bir hareket alanı bulmuşlarsa da 1930’lu yılların ikinci yarısından itibaren tüm birikimleri yok edecek devlet politikalarına maruz kalmışlardır. Türkiye’de de benzer bir durum gözlenmektedir. 1921 Anayasasında Kürtlerin ve Kürdistanın varlığı kabul edilirken sonraki Anayasa metinlerinde (1924, 1960, 1980) bu durum tamamı ile reddedilmiştir. 80 yıllık ağır baskı ve asimilasyon politikalarından sonra nihayet 2002 yılından sonra Türkiye’de Kürtlerin yaşadığını ve onların da Kürtçe diye bir dile sahip oldukları devletçe kabul edilmiş ve asimilasyonun ortadan kaldırılması için devlet tarafından ciddi adımlar atılmıştır. Devlet eli ile Kürtçe yayın yapan yerel – ulusal radyo ve televizyonlar yayın hayatına başlamış, devlet üniversitelerinde Kürtçe lisans ve yüksek lisans bölümleri açılmıştır. Yine devlet ortaokulu ve liselerinde devletin eli ile Kürtçe seçmeli dersler ders müfredatına konulmuş ve Kürtçenin canlanmasına ortam hazırlanmıştır.

Irak’taki bu durum, devlet otoritesinin boşluklar yaşamasından dolayı Kürtler nispeten daha rahat dillerini geliştirme olanaklarını bulmuşlardır. Özellikle 1960’lı yıllardan sonra gelen sınırlı otonomi olanakları da Kürt dünyasının bu parçasında Kürtçe araştırma yapan aydınların sayısının artmasına, dolayısı ile Kürt dilinin her alana sirayet etmesine olanak sağlamıştır.

⁴⁴Komisyon, *Ortaöğretim Kürt Dili ve Edebiyatı Ders Kitabı*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 23.

İran'daki baskılar, bu zikrettiğimiz üç ülkedeki baskılardan farklı bir mecrada sürdürülmüştür. Kürtçenin de Farsça gibi Hint –Avrupa dil grubuna mensup olup Farsça ile birçok benzerlik göstermesi sebebi ile Fars iktidarları ve onlara hizmet eden dil bilimciler Kürtçenin bağımsız bir dil olmadığını, Farsçanın bir lehçesi olduğunu, dolayısı ile Kürtlerin de İran ulusunun bir unsuru olduğunu iddia etmişlerdir. Bu sadece İrani kurum ve kişilerle sınırlı kalmamış, kimi yabancı dilbilimci, misyoner veya gezgin tarafından da iddia edilmiştir. Kanaatimce Kürtçenin Farsçanın bir lehçesi olduğunu iddia etmek, menfaatperest ve siyasi açgözlülükten başka bir şey değildir. Zira Kürtçenin farklı bir dil olduğunu ortaya koyan, her ne kadar birbiri ile zaman zaman çelişen farklılıklar olsa da, birçok tez ve araştırmalar bulunmaktadır. Kürt dilinin ses (fonoloji), kelime yapısı (morfoloji) ve cümle yapısı (gramer) üzerine yapılan araştırmalar da Kürt dilinin uzun bir tarihsel dönemden süregelen özgün gelişme aşamalarına sahip bir dil olduğu kanıtlanmış ve kendisini kabul ettirmiştir.

2.5 KÜRTÇENİN LEHÇELERİ

Kadim medeniyetlerin beşiği olan Orta Doğuda Arapça, Türkçe ve Farsçadan sonra en yaygın olarak konuşulan dil Kürtçedir. Oldukça yaygın bir alana dağılmanın yanı sıra, yüzyıllardır konuşulan coğrafyalardaki egemen güçlerin hegemonyasında yaşayan Kürtçe, dil birliğini koruyamamış bununla beraber farklı farklı lehçelere bölünmüştür.

Kürtçe lehçeleri üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde birbirinden oldukça farklı görüşler olduğu ilk göze çarpan şeydir. Bu farklı görüşler zaman zaman öyle bir noktaya geliyor ki içinden çıkılmaz bir karmaşaya dönüşüyor. Farklı kaynaklar aynı bölge için ya farklı veriler veriyor ya da aynı verileri farklı isimlerle isimlendiriyorlar. Çoğu kez lehçe yörenin, aşiretin, dinin mezhebin ismini alıyor ki bu da araştırmacıların işini daha da güçleştiriyor. Bu bilgi – veri karmaşası bizzat oralarda yaşayan bireyler için de geçerli. Herkes kendi açısından makul gördüğü ismi tercih etmekte, öyle bilmektedir. Örneğin Kuzey Kürtçe lehçesinin adı İran Kürdistan Bölgesinde Sikakî, Irak Kürdistan Bölgesinde Bahdînî, Türkiye Kürdistan Bölgesinde ise Kurmancî, Zazalar arasında ise Kirdasîdir. Yine Güney Kürtçenin İran Kürdistan'daki ismi Mukrî, Irak, Suriye ve Türkiye bölgesindeki Kürdistan'da

ismi ise Soranidir. Zazaca ise Zazacayı konuşanlar arasında Kirmançkî, Kirdkî, Dimilkî, Zazakî ya da Sebê'dir. Bazı kaynaklarda Hewremanîye, Kakeî, Goranî, Moço ve daha farklı isimlerle anılır.

Goranî, Lurrî, ve Zazakî Kürtçede en çok karmaşaya sebep olan lehçelerdir. Kimi araştırmacılara göre bu üçü de ayrı ayrı birer Kürtçe lehçesi iken, kimine göre ise üçü de aynı lehçe olup Kürtçenin bir lehçesidir. Hatta kimilerine göre bunların her biri bağımsız birer dildir. Daha da ötesi, kimi araştırmacılara göre Lurrî Kürtçe değil de Farsçanın bir lehçesidir.

Şu bir gerçektir ki Orta Doğunun dördüncü büyük dili olan Kürtçe, filolojik araştırmalar açısından bakir kalmıştır. Bu konuda yapılan çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Yapılan tek tük çalışmalar da bölgenin yerlileri tarafından değil de batılı misyonerler tarafından, belli amaçlar doğrultusunda belirli kişiler tarafından yapılmıştır. Bu kişilerin çoğu tam anlamı ile bölgedeki hiçbir dili de tam olarak öğrenememişlerdir.

Burada ulaşabildiğimiz kaynaklar ışığında kimi görüşlere yer vererek Kürtçe lehçelere bir çerçeve çizmeye çalışacağız.

Kürtçenin lehçelerini işleyen en eski eser, Kürt Sülalelerini ayrıntılı bir şekilde açıklayan Şeref Han tarafından 1597 yılında Farsça yazılan Şerefname'dir. Şerefname'de Kürt topluluk ve aşiretleri dil, gelenek ve sosyal durumlar yönünden dört büyük kısma ayrıldığı denilmekte ve bu dört büyük kısım şu şekilde tanımlanmaktadır:

Birinci Kısım: Kurmanç

İkinci Kısım: Lor

Üçüncü Kısım: Kelhur

Dördüncü Kısım: Goran⁴⁵

Kürt dili üzerine çalışma yapan ilk yerli kişi Mele Mehmûdê Bayezîdî'dir⁴⁶. Erzurum Konsolosu Alexander Jaba'nın talebi üzerine Bayezîdî, Hakkari şivesi ile Rewendî şivesini karşılaştırmalı olarak bir risale (broşür) şeklinde hazırlamıştır. Bu

⁴⁵tr.m.wikipediaorg/wiki/şerefname (erişim tarihi 11,09,2014)

⁴⁶ Mele Mehmûdê Bayezîdî (1799-1867), Doğubeyazıt'ta doğdu. Burada medrese eğitimini tamamladıktan sonra Tebriz'e gitti. Burada farsça öğrendi. Özellikle 1848 yılından 1869 yılına kadar Rusya'nın Erzurum Konsoloslugu yapan Alexandere (Auguste) Jaba (Kürtçe üzerine sözlük çalışması yapmıştır.)'ya Kürtçe öğretmesi ile tanınır.

broşürde Kürt Dilinin bölgesel ve aşiretsel farklılıklardan dolayı, farklı lehçelerin ortaya çıktığı vurgulanmaktadır. Bu eserinde Bayezîdî, Kurmancî'yi "Kürtçe" olarak belirlerken şiveleri ise Botan, Hekarî ve Rewendî olarak üçe ayırmaktadır.

Kürt dili üzerine çalışmalar yapan Alman dilbilimci Peter Lerch, Kürtçenin beş şiveden oluştuğunu belirterek bu şiveleri şöyle isimlendirir:⁴⁷ 1. Kurmancî, 2. Kelhurî, 3. Gûranî (Goranî), 4. Zazakî 5. Lûrî.

Oskar Mann, Kürtçeyi üç bölüme ayırır. Mann'a göre Kürtçe; Doğu Kürtçesi, Batı Kürtçesi ve Güney Kürtçesi olmak üzere 3'e ayrılır. Mann, Goranî'yi ayrı bir dil olarak görür ve Zazaca'nın da Goranî'nin bir lehçesi olduğunu söyler.⁴⁸

Ely Banister Soane de Kürtçe dili ve lehçeleri üzerine araştırmalar yapan batılı bir dilbilimcidir. O da Kürtçeyi Yukarı Kurmancî, Aşağı Kurmancî ve Lurî – Zazakî – Hewramî- Goranî şeklinde lehçelendirmiştir.⁴⁹

Kürtçe lehçeler üzerine çalışma yapan ilim adamlarından birisi de sosyolog Ziya Gökalp'tir. Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler* adlı eserinde Kürtlerin beş farklı kavim olduğunu belirtmekte ve bu kavimleri şu şekilde isimlendirmektedir: Kurmanc, Zaza, Soran, Goran, Lur. Bu kavimleri, kullandıkları diller açısından incelerken ise Zaza ve Goran kavimlerinin her ne kadar farklı kavimler olsa da filolojik olarak aynı lehçe olduğunu belirterek Kürtçeyi Kurmancî, Zazakî, Soranî ve Lurî olmak üzere lisana (dile) ayırmaktadır. Bu dört dili konuşanlar, birbirlerini anlamadıklarını iddia eden Gökalp yine de bu dört dilin tamamı ile birbirinden farklı diller olduğunu da söylenemez demektedir. Kürtçenin lehçelerini Ahmedê Xanî'nin Mem û Zîn'ine dayandıran Gökalp Kürtçenin üç lehçesi olduğunu, bunların da Bohtî, Mehmedî ve Silîvî olduğunu belirtmektedir.⁵⁰

Kürt gazeteci – yazar Alaeddin Seccadî, *Dilbilgisi ve Kürt, Arap ve Fars Dilinin Sözlüğü (Destûr û Ferhenî Zimanî Kurdî, Erebi wû Farsî)* adlı eserinde Kürtçenin iki temel lehçeden oluştuğunu ve lehçelerin Türkiye, Suriye ve Musul Kürtlerinin kullandığı Bahdînan lehçesi olarak da bilinen Botan lehçesi, diğeri ise bu

⁴⁷ Peter Lerch, *Kürtler ve İrani Kuzey Keldaniler Üzerine Araştırmalar*, St. Petersburg, 1858, s. 1-80. (Not: Lerch'in bu eseri, APA (Academic Publishers Asociatie) tarafından Amsterdam'da, 1979 yılında basılmıştır.)

⁴⁸ Oskar Mann, *Kürtçe – Farsça Araştırmalar...*, Nabu Yayınları, Carolina, 2011.

⁴⁹ E. B. Soane, *Kürtçe Dilbilgisi veya Kürtçe Dili*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014.

⁵⁰ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler (Cumhuriyetin Gözü ile Kürt Meselesi)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

bölgeler dışında kalan Kürtlerin oluşturduğu Soran lehçesi olarak da bilinen Mukrî lehçesinin olduğunu söyler.⁵¹

Kemal Fuad Kürtçeyi Batı Kürtçesi, Doğu Kürtçesi, Güney Kürtçesi ve Botan – Zaza Kürtçesi olmak üzere dört lehçeye ayırır.⁵²

Zaza dili üzerine çalışmalar yapan dilbilimci Malmîsanij Kürtçenin beş temel lehçeden oluştuğunu söyler. Malmîsanij'a göre Kurmancî lehçesi, Soranî lehçesi, Zazakî lehçesi, Goranî lehçesi ve Lurî lehçesi birer Kürtçe lehçeleridir. Bununla beraber Malmîsanij, bu lehçelerin her biri halk arasında ise farklı farklı isimlerle isimlendirildiğini söyler.⁵³

Sonuç olarak; bunlara birçok Kürtçe lehçeleri ele alan dilbilimciyi eklemek mümkün fakat görüldüğü gibi lehçe isim ve sınırlarının belirlenmesi o kadar kolay değil. Aşağıdaki tabloda karşılaştırmalı olarak bazı Kürtçe lehçelerindeki kelimeler verilmiştir.

⁵¹ Alaeddin Seccadî, *Dilbilgisi ve Kürt, Arap ve Fars Dilinin Sözlüğü*, 1961.

⁵² http://www.nucehaber.com/haber/dil-ziman_1/kurt-dilini-taniyalim/5336.html (erişim tarihi 01.09.2014)

⁵³ <http://hadicanimbiz.wordpress.com/2010/05/21/kurt-dili-edebiyat-kurtce-diller-lehceler-diler-kurtce-ogrenmek-istiyorum-kurtlerin-tarihi-kurtce-tarih/>(erişim tarihi 01.09.2014)

KÜRTÇE LEHÇELERDE KARŞILAŞTIRMALI BAZI ÖRNEKLER⁵⁴

Kuzey Kürtçesi <u>Kurdiya Bakur</u>	Orta Kürtçe (<u>Kurdiya Navîn</u>)	Güney Kürtçesi <u>Kurdiya Başûr</u>	Lek Kürtçesi (<u>Lekî</u>)	Hewramî Kürtçesi (<u>Hewramî</u>)	Zaza Kürtçesi (<u>Zazakî</u>)
Êvar	Êware	Îware	Îware	Wêrega	şan, êre
Bira	Bra	Bira	Bra	Bra	Bira
Tu, te	Tu	Tu	Tu	To	ti, to
Hesin	Asin	Asin	Asin	Asin	Asin
Erd/zemîn	herd/zemîn/zewî/eriz	zeü/zemîn	Zewî	?	erd/hard
Vir	Êre	Îre	Îre	Îge	îta/ewta
Hingiv	Hengwîn	Heseł	?	?	Hingimên
Kurt	Kurt	Kuł	Kul	Kurt	kilm, kirr
Lêv	Lêw	Lîw	lêw/liç	lêw/lic	Lew
Meh	Mang	Mañ	Mang	Mange	Aşme/mang e
Nav	Naw	Naw	Nom	Nam	Name
Na	Na	Ne	Na	Na	Nê
Nû, nuh	niwê, nêw, taze	nû/ taze	?	Newe	Newe
Neh	No	Nû	Nû	No	new/now/no
Parêz, bihişt	perdêz/beheşt	Beheyşt	?	?	behişt, cenet
Spînax	Spenax	Îsfenac	?	?	Îspenax
Stêr	Estêre	sitare/hesare	Asare	Hesare	Estare
Keç, dot	-	Düet	Dit	-	keyna/çêna
Dilop	Dilop	Tik	?	Dilop	Dalpa
Roj	Roj	Řûj	Řûj	Roj	roj/roz/roc

Karşılaştırmalı olarak bazı Kürtçe lehçeler

⁵⁴ http://ku.wikipedia.org/wiki/Ziman%C3%AA_kurd%C3%AE

3 SÖZLÜKLER HAKKINDA GENEL BİLGİ

3.1 SÖZLÜK NEDİR? (BİR BİLİM OLARAK LEXİCOLGY)

Latince “dictionarium,” İngilizce “dictionary, lexicon,” Rusça ‘словарь-slovar,’ Kürtçe “ferheng,” Fransızca “dictionnaire,” Almanca “wörterbuch,” Azerice “lüğat,” Arapça “kamus,” İtalyanca “dizionario,” Felemenkçe “woordenboek,” Macarca “szótár” olarak adlandırılan sözlük, bir dilin bütün ya da belli bir çağda kullanılmış sözcük ve deyimlerini alfabetik sıraya göre tanımlarını yapan, açıklayan ya da başka dillerdeki karşılıklarını veren yapıtlardır. Başka bir deyişle; bir dilin veya dillerin kelime haznesini (sözvarlığını), söyleyiş ve yazılış şekilleriyle veren, kelimenin kökünü esas alarak, bunların başka unsurlarla kurdukları söz ve anlamlarını, değişik kullanışlarını gösteren eserlere sözlük denir. Sözlükler sadece belirli bir dilin kendi içindeki kelime-söz bağlantısını değil, diğer bir dilin kelimeleri ile olan ilişkilerini de açıklayan eserlerdir.⁵⁵

Sözlüklerde bir kelimenin sadece tek bir anlamı olabileceği gibi birden fazla anlamı da olabilir, fakat genelde ana anlamı ilk başta verilir. Birçok sözlük kelime ile ilgili; okunuşu, dilbilgisi, türemiş kelimeleri, tarihi, etimolojisi, resim, kullanım bilgisi, deyim veya cümle içinde kullanımı hakkında bilgiler de verebilir. Sözlükler genelde kitap halinde bulunmaktadır. Sözlükler tek dilli veya çok dilli olabilir. Genel veya özel alanlarla ilgili sözlükler hazırlanabilir.

Dr. Johnson⁵⁶ olarak bilinen İngiliz yazar Samuel Johnson ‘sözlük saate benzer, en kötüsü hiç olmamasından daha iyidir ama en iyisinin de mükemmel olduğu beklenemez’ derken Oliver Wendell Holmes ise “ne zaman kendimi şiir okumaya meyilli hissetsem, önüme sözlüğümü alırım. Kelimelerin şiirselliği en az cümlelerin şiirselliği kadar güzeldir. Yazar mücevheri etkileyici bir şekilde hazırlayabilir fakat onun şekil ve parlaklığı yılların eskitmesiyledir” diyerek sözlüğün önemini vurgular. Hiciv tarzı bir sözlük olan *The Devil's Dictionary* (Şeytan'ın Sözlüğü)'nün yazarı Ambrose Bierce'e göre ise sözlük, bir dili

⁵⁵ <http://sozluk.nedir.com/#ixzz2khlTyphe>, (erişim tarihi 12.02.2014)

⁵⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Samuel_Johnson(erişim tarihi 10.05.2014)

sağlamlaştıran, ona sarsılmaz yapı veren eziyetli bir edebi araçtır. Fakat aynı sözlük, o dilin en kullanışlı eseridir.

Doğan Aksan'a göre sözlükbilim; bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin sözvarlığını sözlük biçimde ortaya koymaya yönelik, bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yollarını gösteren bir dilbilim dalıdır.⁵⁷

İlk sözlük olarak İskenderiye Müzesi kütüphanecisi Bizanslı Aristophanes'in hazırladığı eser kabul edilir.⁵⁸ İslam dünyasında en önemli sözlüklerden biri, X. yüzyılda yaşayan Farabî İsmail Cevheri'nin "*Sihah*" adlı Arapça eseridir.⁵⁹ Vankulu Lügati diye bilinen Müteferrika'nın bastığı ilk kitap da bir Sihah çevirisidir. Türk kültüründe ilk sözlük ise Kaşgarlı Mahmut'un Türkçe'den Arapça'ya "*Divanü Lügati't-Türk'üdür.*"⁶⁰

3.2 SÖZLÜĞÜN TARİHÇESİ

Tarih boyunca bir dil yoktur ki gelişip yeni kelimeler türetmesin, yaşam alanı içerisinde yeni kelimelere yer vermesin. Ve yine tarih boyunca bir dil yoktur ki içindeki bazı kelimeler eskiyip yok olmaya yüz tutmasın. Tarihin akışında neredeyse hiçbir dil yoktur ki kendisine bir zemin bulup yeni veya farklı kollar, farklı dallara ayrılmış olmasın. Bu dallar-kollar arasında kelime veya şive farkı bulunmaktadır. Gelişen, değişen diller kuşkusuz ki daha iyi anlaşılacak için sözlüğe ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaç dikkate alınca; sözlüksüz bir dilin var olduğunu söylemek zordur. Günümüzdeki baş döndürücü hızdaki teknolojik, sosyal, siyasal değişikliklerle beraber sözlük daha da önem kazanmıştır. Bu önem yabancı bir dil öğreniminde kendisini daha da hissettirmektedir.

İlkel toplulukların sözlük anlayışı veya sözlüğe olan ihtiyacı günümüzdekinden çok daha az veya çok daha sınırlıdır. Etkileşimin, iletişimin sınırlı oluşu sözlüğe olan ihtiyacı da o oranda sınırlı tutmuştur. Fakat bir Arap'ın cahiliye dönemindeki yazılı bir eseri anlaması için sözlüğe ihtiyaç duyar. Bir Türk, Osmanlı, Selçuklu eserini

⁵⁷ Doğan Aksan, *Her Yönü ile Dil, Ana Çizgileri ile Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara, 2009, s. 69.

⁵⁸ Doğan Aksan, *a.g.e.*, s. 69.

⁵⁹ Cemal Muhtar, *İslamda Sözlük Çalışmaları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3. Sayı, İstanbul, 1985, s. 367.

⁶⁰ Cemal Muhtar, *İslamda Sözlük Çalışmaları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4. Sayı, İstanbul, 1986, s. 347.

ancak sözlük yardımı ile anlayabilir. Bir İngiliz Shakespeare'in şiirlerini ancak bir sözlük yardımı ile anlaması mümkündür.

Tamamı ile aynı dili konuşan bireylerin iştiğal alanlarına göre o dilin kelimeleri de farklılık gösterir. Tarımla uğraşan bir kentteki halkın tarım ile ilgili kullandığı kelimeler aynı dili kullanıp hayvancılıkla uğraşan bir kent halkınınkinden oldukça farklıdır. Geçim kaynağı turizm olan bir şehir halkının kullandığı turizm ile ilgili terim ve deyimler sanayi ile geçimini sağlayanlardan çok farklıdır. İşte aynı dilin kullanım alanları ile ilgili gelişen bu kelimelerdeki farklılık- zenginlik sözlük yardımı ile bütünlük kazanır.

Bir kelimenin veya bir kavramın zamanla anlamı değışe değışe aslından uzak veya apayrı bir anlam ifade ettiğı görülür. Bu anlam ve ifadelerin herkesçe bilinmesi imkansız bir hal alır. Bunların ilgili olan herkesçe anlaşılıp bilinmesi için bir araya getirilip toplanması ile sözlüğün temeli atılmış olur. Zaman geçtikçe ve toplum geliştikçe dildeki kelime sayısı bazı kurallara bağılı olarak gelişir, artar. Bu kurallarla;⁶¹

- 1- Tamamı ile yeni bir kelime oluşturarak (coinage),
- 2- Başka bir dilden alınarak (borrowing),
- 3- İki kelimeyi birleştirerek (compounding),
- 4- Kelimeleri harmanlayarak (blending),
- 5- Hece sayısını azaltarak (clipping),
- 6- İsimden fiil türeterek (backformation),
- 7- Kelimelerin baş harflerini kullanarak (acronyms),
- 8- Yapım eklerinden (ön-ek, son-ek) faydalanarak (derivation)

yeni kelimeler bir dile girer. Bu kelimeler, en kısa yol olarak sözlükler aracılığı ile öğrenilebilir, öğretilir. Tabi bu kelime türetme yolları rastgele oluşan bir süreç değildir. Her dil kendine özgü bir prosedürü takip eder ve bir anlamda da o dilin kültürel yapısını da gösterir.

Sözlükler, bir toplumun sosyal ve kültürel aynasıdır. Yazıldıkları dönemlerde, o toplumun neleri bildiğini, neleri kullandığını yansıtır. Dolayısı ile günümüzde kullanılan bazı kelime ve deyimlerin eski sözlüklerde yer alması söz konusu değildir.

⁶¹ George Yule, *a.g.e.*, s. 64-70.

Bunun yanı sıra, eski sözlüklerde kullanılan dil, teknik, kapsam da günümüz ölçülerine haiz olmadığı için günümüz kadar kesin ve net verilerin olduğu söylenemez. Yani her sözlük, sınırlı bir bölgeyi, sınırlı bir yeterlilik alanını yansıttığını söylersek abartmış sayılmayız. Dolayısı ile bir sözlükteki kelime sayısı tam olarak o dilin zengin veya geri kalmış bir dil olduğunu söyleyemeyiz.

İlk sözlüğün kimler tarafından, nasıl, ne için, nerede ve ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Fakat genel kanı; Çinlilerin sözlüğü diğer milletlerden daha önce kullandığıdır. Bir görüşe göre Milat'tan önce 11. Yüzyılda Bavtişi adlı bir Çin dilbilimcisi, 40 bin kelimelelik bir sözlük yazmıştır. Ama maalesef tozlu raflarda bunu kanıtlayacak herhangi bir bulgu, kanıt mevcut değil. Yine Çinli Kuyo Wang tarafından 530 yılında, zamanın şartlarında bir sözlük yazılıp bastırılmıştır. Çinlilerin eski sözlüklerinden biri de Yupien'dir. Hush'in tarafından 150 yılında basılmış olan Shwo Wan adındaki sözlük, dönemin Çin ve Japonların temel sözlüğü olarak kabul edilmekte idi.⁶²

Sadece Çin ve Japonlar değil, bütün kadim medeniyetler tarihin başlangıcından beri sözlük kullanmışlardır. Bu kullanımın özellikle ticaretle uğraşanlar tarafından özel bir öneme sahip olduğu tahmin edilmektedir. Zira ticaretin aktif olduğu Asurların son büyük kralı Asurbanipal (m.ö. 668-625)'in köşkünde bu tarihlere ait kil levhalar üzerine yazılmış bir sözlük bulunmuştur.⁶³ Bu tür sözlüklerin ticaretin canlı olduğu yeryüzünün bütün coğrafyasında hazırlanıp kullanıldığını düşünmek zor değil. Nitekim Eski Yunanlıların da sözlük kullanmayı bildikleri Avrupa'da yazılan birçok eserde belirtilmektedir. İskenderiye'de doğup Roma'da ikamet eden Athansius'un 8. yüzyılda yazmış olduğu 35 eserin sözlük olduğu söylenmektedir. Fakat bu eserlerden hiç birisi elimizde mevcut değildir.⁶⁴ Yunanların en eski sözlükleri 6. yüzyılda yaşayan Holladius ve 2. yüzyılda yaşayan Julius Pollux'ın sözlükleri kabul edilmektedir. Julius Pollux'a özellikle değinmek gerekiyor. 2. yüzyılda yaşayan bu Yunan alimi ve söz bilimcisi, imparator Commodus tarafından özellikle söz ve hitabeti ile Atina halkını etkilemek için vaiz-hitabetçi olarak atanmıştır. Yunanların ilk sözlüğü, O'nun eseri olan 'Onomasticon,'

⁶² Cemal Muhtar, *a.g.m.*, 1985, s. 364.

⁶³ Cemal Muhtar, *a.g.m.*, 1985, s. 364.

⁶⁴ Cemal Muhtar, *a.g.m.*, 1985, s. 365.

10 kitaptan oluşmaktadır. Konu merkezli olan bu eserler alfabetik değildir. Fakat eski çağların politik, siyasi, sanat ve günlük yaşantısı ile ilgili çok değerli kelime ve deyimleri aktarmaktadır. Bu özelliğinden dolayı Julius Pollux'ın bu eseri William Smith'in 1842'de yazmış olduğu "*Eski Roma ve Yunan Sözlüğü (Dictionary of Greek and Roman Antiquities)*" için temel teşkil etmiş, ana kaynağı olmuştur. Bu eserin ilk Latin çevirisi 1502'de Venedik'te basılmış ve bu eserde geçen kelime ve deyimler Rönesansla beraber modern Yunancanın temeli sayılmıştır.⁶⁵

Latince yazılan ilk sözlük m.ö. 28'de ölen Waru tarafından yazılan '*Lingua Latina*' olarak kabul edilir.⁶⁶

İslam öncesi Araplar arasında yazılı dil gelişmemiştir. Çünkü genelde göçebe bir hayat benimsemişlerdir. Bununla beraber Araplarda sözlü hitabet daha ön plandadır. Araplarda dil çalışmaları özellikle Kur'an-ı Kerim ve Hadislerin daha iyi anlaşılması çabaları ile başlamıştır. Bu çabalar neticesinde ortaya çıkan Abdullah ibn Abbas'ın '*Kitab-u Garîbi'l Kur'an*' adlı eseri Arapların ilk sözlüğü kabul edilmiştir. Bu eser Salâh el- Muneccid tarafından Beyrut'ta basılmıştır. Fakat Araplarda sistematik ve kapsamlı sözlük çalışması 8. yüzyılda el-Halil b. Ahmed el-Ferahidi'nin '*Kiabu'l-ayn*' adlı sözlüğü ile başlamıştır. Bu sözlük Kur'an'daki yaklaşık 520 ayette geçen kelimeler dahil yaklaşık 5 bin kavramdan müteşekkildir. Sözlük, Araplar'ın ilk alfabetik sözlüğüdür. Aynı zamanda bu sözlük, kendisinden sonra gelen dilbilimcilere örneklik teşkil etmiştir.⁶⁷

Bu çalışmaların yanı sıra, Arapçanın din dili olması ve dolayısı ile de edebiyat diline de egemen olmaya başlamasıyla beraber Arapça dil çalışmaların diğer dillere mensup kişiler tarafından hazırlandığı ve geliştirildiği açık bir şekilde görülmektedir.

Günümüzle kıyaslanamayacak sınırlı imkan ve çetin şartlara rağmen; Basra, Yemen, Bağdat'ta Arap kabileleri arasında dolaşarak eziyetli yolculuklara katlanan yabancılar olmuştur. Bunların en büyük amacı Arapçayı, dolayısı ile Kur'an-ı Kerim ve Sünneti daha iyi anlayıp daha iyi aktarmak olmuştur. Bunun sonucunda çok

⁶⁵ John Hazal, *Who's who in the Greek World*, Routledge, 1999, s.197.

⁶⁶ Corci Zeydân, *Târihu Âdâbi'l-luğati'l-arabiye*, Beyrut tarihsiz, II/617.

⁶⁷ İbrahim H. Karşlı, *Kur'an Tefsiri Açısından İlk Arap Lügati 'Kitabu'l- Ayn'in Değerlendirilmesi*, KTÜ İlahiyat Fakültesi yayınları, Rize, 2004, s. 61.

değerli eserler ortaya çıkmıştır. Aslında bu eserler, Arap dilini geliştirmenin yanı sıra, Arapçaya başat eserler de kazandırmıştır.⁶⁸

Nitekim Arap dilinin en değerli sözlüklerinden biri olan '*eş-Sihâh*'ın yazarı el-Cevherî (ö.1001) Türk asıllı bir dilbilimcidir. Daha önce hazırlanmış sözlüklerden farklı bir eser oluşturmak için Kuzey Irak, el-Cezire'de, Suriye'nin Rebia kabileleri ile Hicaz ve Necid'deki Mudar kabileleri arasında uzun süre gezip dolaştı. Türk asıllı olduğu için Arap dilbilgisini bu gezip dolaştığı yerlerde uygulamalı olarak öğrendi. Daha sonra Horasan'a dönerek burada ömrünü eğitim-öğretime vakfetti. Eserin en önemli özelliklerinden biri; sadece Bedevi Araplardan gelen sahih (fasih) kelimeleri ihtiva etmekle beraber Arap sözlükçülüğün tarihinde tertip bakımından yeni bir çığır açmıştır.⁶⁹

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, insanın ne zaman konuşmaya başladığı bilinmemekle beraber muhtemelen karşısındaki ile iletişim sağlayacak yetiler, onun varoluşu ile beraber var olmuştur. Tabii elimizde bunu kanıtlayacak veya çürütecek herhangi bir ses kaydı, görüntü, belge, evrak bulunmamaktadır. Bununla beraber, insanın ne zaman ikinci veya yabancı bir dili öğrenmek zorunda kaldığını da bilmiyoruz. Ama şüphesiz bu dil öğrenme gerekliliği farklı dilleri konuşan topluluk veya bireylerin birbiri ile iletişim kurmak zorunda kalmaları ile beraber ortaya çıkmıştır.

Geçmişe dair bilgimiz, elimizdeki kanıtlar ve o kanıtlara dayalı olarak oluşturabileceğimiz hayal gücümüzün tutarlığı kadardır.

Dünyadaki ilk sözlük nerede hazırlandı, kim hazırladı, nasıl hazırlandı, kim için hazırlandı; daha da ötesi, hangi dilde hazırlandığını bilemiyoruz. Fakat elimizdeki bazı kanıtlardan yola çıkarak ancak akıl yürüterek bir şeyler ifade edebiliyoruz. Çin, Japon, Asur, Eski Yunan (Roma) gibi medeniyetlerden sözlüğe dair bazı kanıtlar elimizde mevcut fakat bunların hepsi de bugünkü anlamından ve

⁶⁸ Cemal Muhtar, *a.g.m.*, 1985, s. 366-368.

⁶⁹ *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., Ankara, 2008, VII/

yapısından veya kapsamından oldukça farklı bir yapıda oldukları gözden kaçırılmaması gerekir.

Muhteva bakımından günümüzdeki sözlüğe benzer ilk sözlük İskenderiye Müzesi kütüphanecisi Bizanslı Aristophanes'in M.Ö. hazırlamış olduğu eseridir.⁷⁰ Bu eserde Yunancada seyrek kullanıma sahip kelime ve deyimleri bir araya getirilmiştir. Be eserin en belirgin özelliği tanımlara yer vermesidir. Bununla beraber M.S. I. Yüzyılda İskenderiyeli Pamphilus'un daha önceki çalışmalara dayanan 95 kitaptan oluşan Yunanca sözlük ve Latince'de Marcus Verrius Flaccus'un eserleri de günümüzdeki sözlüğe benzer ilk sözlükler olarak kabul edilir.

1225'te, John Garlaand ilk kez Latince'de 'dictionarium' terimini kullanmıştır. Batıdaki sözlük çalışmaları çok sonraki yıllarda olmuştur. Batının aksine, doğuda sözlük kültürünün yerleştiğine kanıt pek çok eser vardır. Bunların başında hiç kuşkusuz Farablı İsmail Cevheri'nin 10. Yüzyılda yazdığı 'Sihâh' adlı eseridir. Kaşgarlı Mahmut'un 11. Yüzyılda yazdığı 'Divan ü Lugat-it Türk' de doğuda sözlük ve sözlükçülüğün var olduğuna kanıttır.⁷¹

Avrupa'da sözlük çalışması, Rus Çariçe'si II. Katerina'nın emri ile bir Alman gezgini olan P.S. Pallas'a yaptırılan incelemeyle bir dönüm noktası olmuştur. Dünya dillerini anlamaya yönelik olan bu çalışma, 285 kavramı temel alarak Asya ve Avrupa dillerinin 200 tanesinde bu kavramların karşılıkları verilmiş ve böylece çok dilli sözlüğe de örnek teşkil etmiştir. Bu eser 1787'de basılmıştır. Sözlüğün 1790-91, Petersburg baskısına, bazı Afrika ve Amerika dilleri de dahil edilmiştir.

J. C. Adelung ve J. S. Vater'in ortak hazırladıkları 4 ciltlik Mithridates de Pallas'ın eseri ile benzerlik gösterir. 1806-1817 yıllarında basılan bu eser yaklaşık 500 dilden çevrilen belli dualardan oluşuyor.⁷²

⁷⁰ *Encyclopedia Americana*, Americana Corp., New York, 1968, VII/87.

⁷¹ Doğan Aksan, *a.g.e.*, s. 70.

⁷² Doğan Aksan, *a.g.e.*, s. 71.

19. yüzyılda sözlük çalışması bütün batı ülkelerinde hız kazanmıştır. Bu çalışmalar o kadar yaygınlaşmıştır ki, sadece çok küçük gruplar arasında konuşulup yok olmaya yüz tutmuş dillerde bile sözlük çalışması yapılmıştır.⁷³

Batı ülkelerinde 19. Yüzyılda çok önemli gelişmeler olmuş, ilk cildi 1854'te Leipzig'te yayımlanan Grimm Kardeşlerin (Jacob ve Wilhelm) Alman Sözlüğü (Deutsches Wörterbuch) sözlükbilimin temeli sayılır. 16 cilt olarak düşünülen bu eser, birçok dilbilimcinin çabaları ile 1961'de ancak bitirilebilmiştir. 'Bu eser, en eski kaynaklardan başlayarak bir sözcüğün geçtiği metinlerdeki biçimini ve anlamını, değişik lehçe ve dillerdeki değişikliklerini, her türlü kullanımını ve içinde geçtiği söz öbeklerini vermiş ve kendisinden sonraki çalışmalara örnek olmuştur.'⁷⁴

Fransız dilbilimcisi Emile Littré'nin 1873'te Paris'te basılan Fransız Dilinin Sözlüğü (Dictionnaire de la Langue Française) son derece kapsamlı olup, günümüzde bile güvenle kullanılmaktadır. 1889'daki eserin baskısı, küçük punto ile dizilmiş 4 büyük cilt ve bir ek ciltten müteşekkildir.

Oxford İngilizce Sözlüğü (The Oxford English Dictionary) de bu zikredilen eserlerle aynı yolu takip ederek 1933'te 13 cilt olarak The Philological Society tarafından basılmıştır.

Türkiye'de böyle geniş kapsamlı bir çalışma emekli öğretmen veyazar olan Yaşar Çağrıbayır tarafından 'Ötüken Türkçe Sözlük' adı ile 2007 yılında çıkarılmıştır. 39 yıllık bir çalışmanın eseri olan bu sözlük 5 cilt, 5.744 sayfa ve 246.000 sözcükten oluşmakta. Göktürk, Eski Uygur dahil 1.700 eserin incelenmesiyle oluşan Ötüken Türkçe Sözlük, Ötüken Neşriyat A. tarafından basımı gerçekleştirilmiştir.

⁷³ Leonard, Bloomfield, *Language*, Henry Holt and Company, New York, 1933, s. 139-158.

⁷⁴ Doğan Aksan, *a.g.e.*, s. 71

3.3 TAŞIDIKLARI NİTELİK BAKIMINDAN SÖZLÜK ÇEŞİTLERİ

Jacob Grimm, Alman Sözlüğü (Deutsches Wörterbuch)'nün önsözünde sözlüğü “*bir dilin sözcüklerinin abecesel dizelgesi*” şeklinde tanıtır.⁷⁵ Tabi bugün bu tanımın sözlük için yetersiz kaldığı aşikardır. “*Bugün bu tanımlı değiştirilmek, değişik sözlük türlerini, tiplerini ayrı ayrı açıklamak gerekir.*” diyen Doğan Aksan şöyle bir genel tanım yapmaktadır: “*Bir ya da birden çok dilin söz varlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçim birimleri temel alarak bunların başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarının değişik kullanımlarını gösteren bir söz varlığı kitabı.*”⁷⁶

Taşidikları nitelik ve hazırlanış amaçları bakımından sözlükler geniş bir çeşitliliğe sahiptir.

a) Dillerin sözvarlığı bakımından:

- 1- Tek Dilli Sözlükler,
- 2- Çok Dilli Sözlükler

b) Alfabetik olup olmaması bakımından:

- 1- Alfabetik Sözlükler,
- 2- Kavramsal Sözlükler

c) Ele alınan sözvarlığının niteliği bakımından:

- 1- Genel Sözlükler,
- 2- Lehçebilim Sözlükleri,
- 3- Eş-Zıt Anlamli Sözlükler,
- 4- Yabancı Öğeler Sözlüğü,
- 5- Tarihsel Sözlükler,
- 6- Köken Bilgisi Sözlükler,
- 7- Uzmanlık Alanı Sözlükleri,
- 8- Argo Sözlükleri,

⁷⁵ Jacob Grimm, *Alman Sözlüğü (Deutsches Wörterbuch)*, , Berlin, 1960. 1/ 9.

⁷⁶ Aksan, Doğan, *a.g.e*, s. 75

- 9- Deyim ve Atasözü Sözlükleri,
- 10- Anlatımbilim Sözlükleri,
- 11- Sanatçı ve Metin Sözlükleri,
- 12- Yanlış Yerleşmiş Öge Sözlükleri, vs.

3.4 HAZIRLANIŞ AMAÇLARI BAKIMINDAN BAZI SÖZLÜK ÇEŞİTLERİ

Sözlük: Kelimeleri alfabetik bir liste şeklinde verip o kelimeler hakkında bilgi sunan kitaplardır.

İki Dilli Sözlük: İki dilde kelimelerin karşılıklarını veren sözlükleri ifade eder.

Çalışma Sözlüğü: Belli başlı bazı kelimeleri el altında bulundurmak için oluşturulan kart veya küçük ebatlı sözlüklerdir.

Etimoloji Sözlüğü: Her kelimenin tarihsel kökenini veren sözlüklerdir.

Atlas Sözlüğü: Coğrafya terimleri indeks şeklinde veren sözlükleri ifade eder.

Okul Sözlüğü: Özellikle yabancı bir dil öğrenenler için yazılan sözlüklerdir.

Cep Sözlüğü: Cepte taşınabilecek kadar küçük olan sözlükleri ifade eder.

Telaffuz Kontrol Sözlüğü: Özellikle elektronik olup yanlış telaffuz edilen kelimelerin doğru telaffuzlarını sesli olarak söyleyen sözlüklerdir.

Kapsamlı Sözlük: Bir kelimeyi tanımlarken, o kelime ile ilgili hiçbir kısaltmaya gitmeden bütün bilgileri sunan sözlüklerdir.

3.5 SÖZLÜĞÜN KISIMLARI

Bir Sözlük Aşağıdaki Bölümlerden Oluşur:

- 1) **Kısaltmalar bölümü:** Bu bölüm, sözlükte kullanılan kısaltmaların ne anlama geldiğini gösterir.
- 2) **Sözlük İçeriği:** Sözlükteki bir kelime hakkındaki bilgiyi ifade eder.
- 3) **Kelimeler bölümü:** Bu bölümde genelde kelimeler alfabetik sıraya göre dizilir.
- 4) **Kelimenin cins ismi bölümü:** Bu bölümde, kullanılan kelimenin cinsini yani bir organ ismi mi, bir hayvan mı, coğrafik bir yer mi, vs. gösteren kısımdır.
- 5) **Kelime türü:** Bu bölümde kelimenin ad, sıfat, zarf vs. olduğu gösterilir.
- 6) **Kelimenin tanımlama bölümü:** Sözlükte en çok kullanılan bölümdür. Bu bölümde kelimenin anlamı, bazen eşanlamlı başka bir kelime ile bazen de detaylı bir şekilde açıklandığı bölümdür. Özellikle yabancı dil öğreniminde sözlüğün asıl kullanım sebebidir.
- 7) **Cümlede kullanım bölümü:** Bu bölümde, söz konusu kelimenin dil kurallarına uygun bir biçimde, bir cümle içerisinde örneklendirilmesidir.

3.6 NEDEN SÖZLÜK KULLANILIR?

- 1- Yeni kelimeler öğrenmek için,
- 2- Bir kelimenin anlamına bakıp öğrenmek için,
- 3- Bir kelimenin çoklu anlamını öğrenmek için,
- 4- Bir kelimenin nasıl telaffuz edildiğini öğrenmek için,
- 5- Bir kelimenin konuşmanın hangi kısmını (sıfat, zarf, isim. vs.) oluşturduğunu öğrenmek için sözlük kullanılır.

4 KÜRTÇE SÖZLÜKLER ÜZERİNE

Bir sözlük yazmanın asıl amacı, seçilen dilin konuşmacıları arasında hem nasıl konuşulduğunu hem de nasıl yazıldığını tam anlamı ile yansıtmaktır. Bunu Kürtçeye indirgediğimiz zaman Türkiye, İran, Irak ve Suriye’de resmi kullanım için tamamı ile yasaklandığı için konuşulan dil, yazma (yazı) dilinden çok daha gelişmiştir. Diğer bir deyişle, Kürtçe konuşanların neredeyse tamamı Kürtçe okur-yazar değildir. Kürtler sadece Sovyet Rusya’sındaki Ermenistan’da Kürtçe eğitim görme fırsatını bulmuşlardır. Bununla birlikte, Kürtçenin temel lehçesi olan ve özellikle İran ve Irak Kürt bölgesinde konuşulan Soranice bu bağlamda daha şanslı olduğunu söylemek mümkündür. Burada yaşayan Kürtler de Kürtçe okuma-yazma fırsatını bulmuşlardır. Dolayısıyla dilde kullandıkları kelime yapısı, kapsamı ve anlamı daha teknik ve daha bütüncüdür.

Kürtçe sözlük çalışması yapanların işi hiç de kolay değildir. Çünkü sözlük yazarı Kürtçe gibi bir dille uğraştığı zaman bir yandan dildeki kelimeye teknik bir yapı oluşturmalı diğer yandan ise halk arasındaki kullanımından faydalanarak yok olmaya yüz tutmuş teknik yapısını da keşfetmeye çalışmalıdır. Modern sözlükbilimciler (lexicographers) bir kelimenin halk arasındaki kullanım şekli ile sunmaya çalışmaktadırlar. Bir kelimenin teknik yapısı sadece küçük entelektüel grup tarafından bilindiği bir gerçektir. Fakat bu teknik yapı çalışmasının asıl amacı; bu tür kelimelerin zamanla geçerlilik kazanıp toplum tarafından kabul görmesi ve kullanılmasıdır. Aslında bu tutum sözlüğün oluşturulması için bir tehlike gibi görülebilir. Çünkü bu hali ile tanıtıcı olmaktan çok bir bakış açısı geliştirici hal almaktadır.

Yukarıda da bahsettiğim gibi, Kürtçe resmi kurumlarda, bir kalıp altında geliştirilip öğretilmediği için daha doğrusu Kürtçe, son yıllara kadar, Sovyet Rusya’daki Ermenistan ve İran-Irak’taki Soranice hariç, anadilde eğitimi yasak olduğu için bu alanda hazırlanıp yazılmış eser sayısı oldukça sınırlıdır. Bu sınırlı eserlerin kapsamı da bir sınırı, bir seviyeyi geçememiştir.

Kürtçe sözlüklerin en belirgin eksikliği; hazırlanmış Kürtçe sözlüklerin neredeyse hepsi sınırlı bir kapsama sahiptir. Yine bu sözlüklerin çoğu sadece bir bölgenin sahip olduğu, kullandığı kelimelerini ele alıp işlemiştir. Bu yönü ile dili bir

bütün olarak değil de bir dilin bir lehçesini ele almıştır. Sadece son dönemdeki sözlükler modern edebiyatta kullanılan terimleri kullanmışlardır. Sözlüklerin ciddi bir bölümü, daha önce hazırlanmış sözlükleri referans alarak hazırlandığı için önceki sözlüklerdeki hata ve eksiklikler aynı şekilde devam etmiştir.

Kürtler yaşadıkları bölgeye bağlı olarak üç farklı alfabe (Latin, Arap, Kiril) kullanmaktadırlar. Buna rağmen Feryad Fazil Omar'ın Kürtçe-Almanca Sözlüğü (kurdisch-Deutsches Wörterbuch) dışındaki neredeyse bütün sözlükler tek alfabe ile yazılmışlardır. Fakat F. F. Omar'ın bu sözlüğü hem Latin hem de Arap alfabesi ile yazıldığı için her dört Kürt bölgesinde (Türkiye, İran, Irak ve Suriye) rahatlıkla anlaşılabilir.

Kürtçe sözlükten bahsederken Ahmede Hani (Ehmedê Xani)'nin ölümsüz eseri 'Nûbihar'ı hiç kuşkusuz listenin en başına koymak gerekiyor. Zaten bu eser Kürt Dili'nin temel taşlarından. Ahmede Xani bu eseri 1683'te yazmıştır. Bu eseri yazarken kendisi 33 yaşındadır. Çünkü kendi doğum yılını 1651 (H. 1061) olduğunu ünlü eseri 'Mem û Zîn'de söylemekte. Ahmede Xani'nin Nûbihar'ın yanı sıra Mem û Zîn (Mem ile Zîn) ve Eqîda Îmanê (İmanın Akidesi) adlı eserleri var. Özellikle Mem û Zîn Kürt Edebiyatı'nın başyapıtı olarak kabul edilmektedir.

Kürtler arasında 'Nûbihar' yaygın olarak bilinmektedir. Özellikle Kur'an-ı okuduktan sonra Kürt çocukları Nûbihar'ı harf harf ezberlemektedirler. Nûbihar birçok yönü ile muazzamdır. Kürtçe – Arapça olan bu eser, nazım biçiminde yazılmıştır. Bu ölümsüz eser bilinen ilk Kürtçe sözlüktür. Nûbihar'da her bölüm başında ilimle ilgili, okumayla ilgili, toplumun uğraş alanı ile ilgili, toplumun istek, arzu ve fikri ile ilgili ve İslam dini ile ilgili oldukça değerli, paha biçilmez bilgiler sunmaktadır. Bu eserden yola çıkarak aslında Xani'nin ne kadar birikimli, ne kadar derin, ne kadar bilgin, ne kadar büyük alim ve filozof olduğunu; bunun da ötesinde ne kadar öngörü sahibi olduğunu görmekteyiz.

Ehmedê Xani, Kürt Dili'ne oldukça önem vermiş, bu amaçla Bazid (Doğubeyazıt)'da Kürt çocuklarına Kürtçe ve Arapça dersi vermek için medrese açmış ve Kürt çocuklarını burada eğitmiştir. Bu medresede pek çok Kürt alimi yetişmiş ve bu bölgelerde faydalı işler yapmıştır. Ehmedê Xani şunu çok iyi biliyordu ki bir milletin, bir ulusun, bir topluluğun ilerlemesi ve gelişmesi ancak kendi dili, kendi edebiyatı ile mümkündür.

Bizim için bir övünç kaynağı olan Xanî, bir çok Kürt yazar, edebiyatçı, sanatçı için esin kaynağı olmuş, bir çok şiir ve şarkı sözünde yer bulmuş, bir çok makale, yüksek lisans tezi ve hatta doktora tezi konusu olmuştur.

“Kürt Ozanlar ve Şairler” adlı şiirinde Cigerxwîn Xanî’nin ölümsüzlüğünü şu şekilde mısralara işlemektedir.

Yekî di heye rêberê Kurd e Xanî,
Di xoşxanêda firdewuse sanî.
Wî çêkirîye ji Kurdara yek dîwan,
Ma ne bese Nûbihar û Mem û Zîn

Bütün bunlara rağmen, Kürt okur- yazarların birçoğu bu Kürtçe başyapıtlardan mahrumlar çünkü bu eserleri okuyup anlayabilenler sadece Arapça okumayı bilip ve hususen bu konuda kendilerini yetiştirenlerdir. 20. Yüzyılın ikinci yarısında Arap harfleri ile yazılan bu eserler üzerine ciddi çalışmalar yapılmaya başlanmış, birçok Kürtçe eser Latinize edilmiştir.⁷⁷

Nûbihar, kıta (qit) adındaki 13 bölümden oluşmaktadır. Yaklaşık 220 beyit (malikan)’ten oluşmaktadır. Başlangıcı, yani birinci ve ikinci bölümleri mesnevi yani aa-bb-cc şeklinde, geriye kalan 11 bölüm ise gazel (xezel) şeklinde kafiyeye edilmiştir. Yani aa-ba-ca şeklinde uygulanmıştır.

Giriş ve birinci bölümün beyitleri tamamen Kürtçe olup, karşılıklı kelimelerin sıralandığı asıl sözlük kısmı ikinci bölüm ile başlamaktadır. Sözlük bölümündeki kelime ve ifadeler Arapça – Kürtçe sıralandığı gibi, Kürtçe – Arapça olarak da sıralanmıştır. Bu bakımda Nûbihar, Arapça – Kürtçe olduğu kadar Kürtçe – Arapça bir sözlük de sayılır. Karşılıklı kelime ve ifadelerin birbirine bağlamada kullanılan anlatım dili tamamen Kürtçedir. Böylece kelimeler dışında birçok Kürtçe kelime ve ekler de ortaya çıkmıştır. Kendi ifadesi ile “ji bo biçûkê Kurmancan” (Kürt çocukları için) olan bu eseri önemli kılan faktörlerin bazıları şöyle sıralanabilir:

1- Genel anlamda yazılan ilk Kürtçe sözlüktür. Böylece Kürt sözlükçülüğü didaktik amaçlı manzum bir eserle başlamıştır.

⁷⁷ Zeynelabidin ZINAR, *Ehmedê Xanî, Nûbihar*, Roja Nû Yayınları, Stockholm, 1986, s. 5-6.

2- Bu sözlük Xanî döneminden başlamak üzere Kürt medreselerinde okunup ezberlenmiş böylece eserin asıl hazırlanma amacı olan anadilde eğitim bu eser ile kısmen de olsa gerçekleşmiştir.

3- Beyitlerde karşılıklı olarak yer alan Arapça – Kürtçe, Kürtçe – Arapça kelimeler rastgele değil, belirli konularda yoğunlaşarak seçilmişlerdir. Xanî, konuları işleme noktasında “yakından uzağa”, “kolaydan zora”, “bilinenden bilinmeyene” ve “tümünden gelim” yöntem ve teknikleri başarılı bir şekilde uygulayıp pedagojik bir perspektif sergilemiştir.⁷⁸

Xanî'nin bu eser için söylenen sözler:

- Xanî'nin amacı bu sözlüğü Arapça egemenliğine dayalı eğitim sistemine sokarak Kürtçenin statüsünü yükseltmekti.
- Görüldüğü gibi Xanî, Kürt çocuklarına büyük değer vermiş, bu sözlüğü yazmakla onlara Arapçayı öğrenme konusunda yardımcı olmak istemiştir. Kürdistan'da Kürtçe okuma serbest olduktan sonra Kürt çocukları bu değerli sözlüğü büyük bir zevkle okur ve bir kısmı da bunu ezberlerdi.
- Kürdistan ilim çevrelerinin çok önem verdikleri bu sözlük, medrese eğitim sistemi içerisinde kendine yer bulmuştur.
- Xanî'nin Kürt çocuklarına anadilde eğitim hizmeti vermek amacı ile hazırladığı bu sözlük, Kürdistan'ın dört bir yanındaki medreselerde ders kitabı olarak okutulup ezberletilmekle aslında yazarının bu amacını gerçekleştirmiştir.⁷⁹

Burada bugüne kadar hazırlanıp yayınlanmış Kürtçe – Kürtçe, Kürtçe – Rusça, Kürtçe – Azerice, Kürtçe – Farsça, Kürtçe – Türkçe, Kürtçe – Arapça, Kürtçe – Ermenice, Kürtçe – İngilizce, Kürtçe – Fransızca, Kürtçe – Almanca, Kürtçe – İtalyanca, Kürtçe – İsveççe sözlükleri kısaca irdelemeye çalışacağız.

⁷⁸ Ehmedê Xanî Külliyyatı *Nûbehara Bîçûkan*, (terc: Çeviri Kadri Yıldırım), Avesta yayınları, İstanbul, 2008.

⁷⁹ <http://www.avestakitap.com//yazar.php?id=182> (erişim tarihi 10.05.20149).

4.1 KÜRTÇE-KÜRTÇE SÖZLÜKLER

1- ÖZGÜN İSİMLER SÖZLÜĞÜ / KÜRT ANSİKLOPEDİSİ (FERHENGÂ ZANYARÎ / ANSİKLOPEDIYA KURD)

Abdul Kadir Barzinci tarafından 1971 yılında hazırlanan bu eserin birinci amacı, Kürtçeye özgü isimleri bir araya toplamak ve Kürtleri kendi çocuklarına bu isimleri vermeleri konusunda teşvik etmektir. Süleymaniye’de Raparin Pressten çıkan eser 271 sayfadan oluşmaktadır. Eserdeki temel handikap, sadece Irak Kürtlerine hitap etmesidir. Çünkü sadece Irak’ta kullanılan isimlerle sınırlı kalmıştır.

2- İLK MEYVELER: DENEME ÖRNEĞİ (NOBERE: GELAYEK BO QAMUSEKÎ ZARAWYÎ)

Özü itibarı ile bir deneme çalışması olan bu eser, Kürtçe deyimler sözlüğü niteliğindedir. Taha Fazizade tarafından yazılan İlk Meyve: Deneme Örneği, 54 sayfa olup Tahran’da Soroush yayınları tarafından 1985’te basılmıştır.

3- RESİMLİ BİLİMSEL SÖZLÜK (FERHENGÎ ZANÎYARI WÊNEDAR)

Kemal Celal Garip’in bu eseri, bilimsel terimleri resimlerle toplumun yararına sunmuştur. 1975’te, Bağdat’ta al- Ajyal yayınları tarafından çoğaltılan bu değerli eser 102 sayfadan oluşmaktadır. Hazırlanış amacı Kürt çocuklarına Kürtçeyi görsel olarak sunabilmektir. Bu amacına kısmen ulaşmıştır. Çünkü günümüzde hazırlanmış Kürtçe dilbilimi ders kitaplarında ilgili bölümler içinde yerini almıştır.

4- GÜNEY SÖZLÜĞÜ: KÜRTÇE – KÜRTÇE – FARŞÇA (FERHENGÂ BAŞÛR: KURDÎ - KURDÎ – FARISÎ)

Abbas Celiliyan tarafından yazılan Güney Sözlüğü, Porseman yayını tarafından Tahran’da basılmıştır. 2006 yılında çıkan bu sözlük 848 sayfadan oluşmaktadır. Aynı yıl satışa sunulan eser oldukça kapsamlı bir eserdir. Bu eser, Kürtçe – Kürtçe olmanın yanında Kürtçe – Farsça bir sözlük olarak da kabul edilebilir. Bu yönü ile iki dilli bir sözlüktür.

5- LEKİ VE LORİ SÖZLÜĞÜ (FERHENGÎ LEK Û LUR)

Hamid Izadpanah tarafından hazırlanan Lekî⁸⁰ ve Lori⁸¹ sözlüğü 1978 yılında Mahmud Zamdar, KZK yayınevi tarafında Bağdat'ta bastırtmıştır. Sözlük 231 sayfadan oluşmaktadır. Sözlük, lehçeler arasındaki farklılıkları ortaya koyma bakımından Kürtçe sözlükler içinde özel bir yere sahip. Bu eser, kendisinden sonra hazırlanan birçok sözlük için kaynak olma özelliğini taşımıştır.

6- SORANÎ – KURMANCI SÖZLÜĞÜ (FERHENGÂ SORANÎ – KURMANCÎ)

Bu sözlük özellikle Kürtçe lehçeleri olan Sorani ve Kurmanci arasındaki kelime farklılıklarını göstererek birbirleri ile daha rahat anlaşabilmeyi hedeflemiştir. Soranice kelimelerin Kürtçe karşılıkları verilmiştir. Sözlüğün bir özelliği de A'dan başlayıp P ile bitmektedir. Sözlük 2005 yılında Hüseyin Muhammed tarafından hazırlanmış, 2006 yılında basılmıştır.

7- XAL SÖZLÜĞÜ (FERHENGÎ XAL)

Şeyh Muhammed Xal tarafından hazırlanan bu Kürtçe – Kürtçe eser 3 ciltten oluşmaktadır. 1960 yılında, Süleymaniye'de Kamarani Yayınevi tarafından basılan eserin ilk cildi 380 sayfadır. 1964'te basılan 2. Cilt, 388 sayfadan oluşmaktadır. 3. Cilt ise 511 sayfadan oluşup 1976 yılında basılmıştır.

8- BİLİMSEL KÜRT AKADEMİSİ (KORİ ZANİYARİ KURD)

Bilimsel Kürt Akademisi (Kori Zaniyari Kurd) Kürt dili ve edebiyatında bilimsel çalışma yapmak amacı ile 1970'te kuruldu. Merkezi Bağdat olan kuruluşun etkisi ile Bağdat, Selahattin ve Süleymaniye üniversitelerinde Kürt dili bölümleri açıldı.

Kuruluşun yaptığı çalışmalar arasında en dikkat çeken, bilimsel terimler üzerine yoğunlaşmasıdır. Bu doğrultuda Kürt diline dört temel eser kazandırmıştır. Bu eserler:

⁸⁰ Luristan, Kirmanşah, İlam ve Huzistan'da konuşulan Kürtçenin bir lehçesi

⁸¹ Kürtçenin dört temel lehçesinin biri (Sorani, Zazaki , Lori, Gorani)

- a) **Yönetimsel terimler (zarawey kargerî):** Devlet yönetimi ile ilgili kelimeleri ele alan bu eser, Bağdat KZK yayınevi tarafından 1974 yılında basılmıştır. Eser 169 sayfadan oluşmaktadır.
- b) **Çeşitli terimler (zarawey hemecheshne):** Farklı alanlarla ilgili bilimsel Kürtçe terimleri içeren bir çalışma olup 1974'te yine Bağdat KZK yayınevi tarafından basılmıştır. Bu çalışma ise 56 sayfadan oluşmaktadır.
- c) **Yetenek terimleri listesi (lîtey chwaremî zarawekani kor):** KZK yayınevi, 1975'te, 46 sayfadan oluşan bilgi, beceri ve yetenekle ilgili Kürtçe kelimeleri listesini bastırılmıştır.
- d) **Bilimsel terimler (zarawe zanistiyekan):** Bilimsel Kürt Akademisi (Kori Zaniyarî Kurd), 1976'da ise 45 sayfadan oluşan çalışmasını Kürtçe bilimsel terimlere ayırmıştır. Bu çalışma da yine KZK yayınevi tarafından basılmıştır.

9- KÜRT LEHÇELERİNDE KUŞ İSİMLERİ (AMHAYI PARANDEGAN DAR LAHÇEHAYI KURDÎ)

155 sayfadan oluşan “Kürt Lehçelerinde Kuş İsimleri,” Muhammed Kayvanpour Mokri tarafından hazırlanıp 1976'da Paris ve 1982 yılında da Tahran'da basılmıştır. Sözlük, Kürtçe lehçelerdeki farklı kuş isimlerini sunmuştur.

10- REHBER (AL-MURŞİD/RABER)

Civ (Ciw) Mukriyanî Kürt diline katkıda bulunmak için büyük bir çaba göstermiş, bu alanda sınırlı imkânlarla rağmen dört tane eser vermiştir. Bunların ilki murşid/ raber (rehber) isimli eseridir. Mukriyanî bu eseri 1950 yılında hazırlamış ve Hawler'de Kürdistan yayınevi tarafından yayınlanmıştır. Rehber 404 sayfadan oluşmaktadır. Mukriyanî'nin ikinci eseri ise Mahabat Sözlüğü (Fergengi Mahabad)'dür.

11- MAHABAT SÖZLÜĞÜ (FERHENGI MAHABAD)

Mukriyanî'nin ikinci eseri olan Mahabat Sözlüğü (Fergengi Mahabad) da yine Hawler'de Kürdistan yayınevi tarafından yayınlanmıştır. Bu eserin yayın yılı ise 1961'dir. Mahabat Sözlüğü 795 sayfadan oluşmaktadır. Mukriyanî'nin üçüncü eseri Kürt Kız ve Erkek İsimleri (Nawê Keç û Kuranê Kurdî)'dir.

12- KÜRT KIZ VE ERKEK İSİMLERİ (NAWÊ KEÇ Ê KURANÊ KURDÎ)

Mukriyanî bu eserinde Kürtlere has kız ve erkek isimlerini sıralamış ve eserini 1970'de yine Hawler'de Kürdistan yayınevi tarafından yayınlamıştır. Eser 56 sayfadan oluşmaktadır. Mukriyanî'nin dördüncü eseri ise Kürtçe İlmî Terimler (Zaraway Zanistî Kurdî)'dir.

13- KÜRTÇE İLMİ TERİMLER (ZARAWAY ZANİSTÎ KURDÎ)

104 sayfadan oluşan Mukriyanî'nin bu eseri Kürtçedeki bilimsel terimleri baz almış ve bunları Kürt edebiyatına kazandırmıştır. 1960 yılında hazırlanan Kürtçe İlmî Terimler (Zaraway Zanistî Kurdî), Süleymaniye'de Zîn Yayınevi tarafından basılmıştır.

14- BAZI İLMİ TERİMLER (HİNDEK ZARAWAY ZANİSTÎ)

Cemal Nebez tarafından yazılan risale şeklindeki “Bazı İlmî Terimler” 1960 yılında Süleymaniye'de Kamran yayınevi tarafından basılmıştır. Bu broşür şeklindeki eser 17 sayfadan oluşmaktadır.

15- KÜÇÜK İLMİ SÖZLÜK (FERHENGOKA ZANİSTÎ)

Cemal Nebez'in ikinci bir eseri ise “Küçük İlmî Sözlüktür.” Bu sözlük 70 sayfadan oluşup 1960 – 61 yılında Hawler'de basılmıştır. Eser ilmi bazı kelimeleri Kürtçeye kazandırmayı hedeflemiştir. Bu hedefini de kısmen başarmış olsa da kapsam bakımında oldukça sınırlı kalmıştır.

16- YENİ KÜRTÇE İSİMLER (NAWÊ KURDÎ NO)

Huşyar Kaftan (Qaftan)'ın 1968 yılında yazdığı eserde, Kürtçedeki yeni isimleri derlemiştir. Bu Yeni Kürtçe İsimler Sözlüğü 54 sayfadan oluşmaktadır. Eser Kamaran yayınevi tarafından 1968 yılında basılmıştır.

17- TARIM SÖZLÜĞÜ (FERHENGI KIŞTUKAL)

Irak'ın başkenti Bağdat'ta, Dar- al-Selam yayınevi tarafından çıkan Maruf Karadağı Mardukhi (Maruf Qaradağhi Mardukhi)'nin bu Tarım Sözlüğü (Ferhengi Kiştukal) iki ciltten oluşmaktadır. 1972 yılında yayınlanan ilk cilt, 198 sayfadan, 1973 yılında yayınlanan ikinci cilt ise 157 sayfadan oluşur.

18- KÜRTÇE İSİMLER (NAVÊ KURDÎ)

Alettin SACCADÎ tarafından hazırlanan Kürtçe isimler sözlüğü, 1953 yılında Bağdat'ta Maarif yayınları tarafından basılmıştır. SACCADÎ'nin bu eseri 28 sayfadan oluşmaktadır. Özellikle İslam'ın etkisi altında olan Ortadoğu coğrafyasında isimlerin çoğu veya ağırlıklı olarak Arapçadır. Bu eser, özellikle anlam itibarı ile Kürtçe olan isimleri ortaya koyup bunların Kürt toplumunda yaygınlaşmasını hedeflemiştir.

19- KAMÊRAN SÖZLÜĞÜ: KÜRTÇE – KÜRTÇE (FERHENG KAMÊRAN: KURDÎ – KURDÎ)

Kameran Süleyman Boti (Kamêran Silêman Botî)'nin hazırlayıp 2006 yılında Hevler'de, Spîrêz yayınları tarafından çıkan bu eser oldukça kapsamlı bir Kürtçe – Kürtçe sözlüğüdür. Latin harflerle yazılan bu sözlük, oldukça sade bir Kürtçe ile kaleme alınmış ve Kürtçeyi öğrenmek isteyenlere kolaylık sağlamıştır. 780 sayfadan oluşan bu nadide eser, Kürt alfabesinin sessiz ve sesli harflerini ayrı ayrı vermiş, bunun yanı sıra sözlüğün hemen başında bir bölümünü Kürtçe devlet isimlerine ayırmıştır. Bu eseri kıymetli kılan bir özellik de sunulan her kelime, bir deyim veya cümle ile desteklenmiş, bazı kelimeler ise resimlendirilmiştir.

20- EL SÖZLÜĞÜ – KÜRTÇE – KÜRTÇE (FERHENG A DESTÎ – KURDÎ BI KURDÎ)

Ümit Demirhan tarafından hazırlanan “El Sözlüğü (Ferhenga Destî)” 2006 yılında Doğubeyazıt'ta Akademî Yayınevi tarafından basılmıştır. Yazar eserin önsözünde, eserin tamamı ile kendi çabasının eseri⁸² olduğunu iddia etmektedir. Bu eser yaklaşık olarak 8 bin kelime ve bin beş yüz deyimden müteşekkildir.

4.2 KÜRTÇE –RUSÇA SÖZLÜKLER

1- KÜRTÇE – RUSÇA SÖZLÜK (KURSKO – RUSSKÎ SLOVAR/ XEBERNAME KURMANCÎ - RUSÎ)

Kürtçe – Rusça olan bu sözlük, eğitimli bir dilbilimci olan Bakaev'in çalışmasıdır. Sözlük Kiril alfabesi ile yazılmıştır. Sözlük, sedalı - sedasız ünsüzleri birbirinden ayırdığı gibi gırtlak ünsüzlerini de birbirinden ayırmıştır. Bununla beraber isimlerin cins ismini, fiillerin geçişli- geçişsiz oluşlarını ve mevcut kelime köklerini düzenli bir şekilde sunmuştur. Kelimeler sıklıkla örnek cümlelerle desteklenmiş, fiillerin çekim eki ile isimlerin yapım ekleri tablo şeklinde verilmiştir. 618 sayfadan oluşan bu eser 1957 yılında Moskova'da devlet yayınları tarafından basılmıştır.

2- KÜRTÇE – RUSÇA SÖZLÜK (FERHENG A KURDÎ- RÛSÎ)

Geniş kapsamlı bu Kürtçe – Rusça sözlük, mevcut Kürtçe sözlüklerin en kapsamlısı olduğunu iddia etmektedir. Latin alfabesi ile yazılan bu sözlüğün her kelimesi Kiril alfabesi ile transkript edilmiştir. Sözlükte sedalı – sedasız ünsüz harflerin sadece fonetik transkripti parantez içinde verilmiş fakat gırtlak ünsüzleri olan harfler ise birbirinden ayrı tutulmuştur. Özellikle İran'ın kuzeyindeki Kürtçe lehçelerinde kullanılan ‘kapalı’ k harfinin bu eserde Sorani lehçesi için ‘normal’ k harfi için de kullanıldığı görülmektedir. Bu durum sözlük için bir handikaptır. Çünkü bu iki harf birbirinden farklı telaffuza sahiptir ve dolayısı ile farklı bir şekilde verilmesi gerekir. Biz bu ayrımı Jaba & Justi sözlüğünde de görmekteyiz. Bakaev'de

⁸² Ümit Demirhan, *Ferhenga Destî – Kurdî bi Kurdî (El Sözlüğü – Kürtçe – Kürtçe)*, Akademî Yayınevi, Doğubeyazıt, 2006, s. 3.

olduğu gibi Kurdoev de eserin son bölümünde Kürtçe isim ve fiil eklerini anlatmış, bununla beraber Kurmanci lehçesinin dilbilgisi yapısını güzel bir şekilde detaylandırmıştır. Kurdoev'in bu eseri 890 sayfadan oluşmakta olup 1960 yılında Moskova'da devlet basımevi tarafından yayınlanmıştır.

3- KÜRTÇE – RUSÇA DEYİMLER SÖZLÜĞÜ (KURDSKO – RUSSKÎ FRAZEOLÓGICHESKÎ SLOVAR)

Kürtçe – Rusça deyimler sözlüğü olan bu eser, Kiril alfabesi ile yazılmıştır. Sözlükte sedalı – sedasız ünsüzleri belirttiği gibi, gırtlak ünsüzlerini de sunmuştur. Bu çalışma bir yanı ile standart bir dil sözlüğünü aşmış, deyim ve ifadeleri özelleştirmiş, örneklerin çoğunu konuşma dilindeki metinlerden elde etmiştir. M. U. Khamoian'in 273 sayfadan oluşan bu Kürtçe – Rusça deyimler sözlüğü, 1979'da Ermenistan'ın başkenti Erivan'da basılmıştır.

4- KÜRTÇE – RUSÇA, RUSÇA – KÜRTÇE SÖZLÜK (FERHENG URISÎ – KURMANCÎ, RUSSKO – KURDSKÎ SLOVAR)

781 sayfadan oluşup 1957 yılında Moskova'da basılan Rusça – Kürtçe bu sözlük, daha sonra, 1994 tarihinde, Mehmet Demir tarafından Kürtçe – Türkçe = Ferhenga Tirkî – Kurdî adı ile uyarlanıp Türkçeye çevrilmiştir. (2. Baskı, Ankara: Özge, 1994). Bu çalışmadaki en büyük handikap; Farizov, Rusça'daki kelimenin Kürtçe karşılığını bulamadığı veya şüpheye düştüğü an, Farsça'ya başvurmuş ve kelimenin Farsça karşılığını kullanmıştır. Muhteva bakımından kısıtlı olan bu eser sedalı – sedasız ünsüzleri belirtmemiş, sadece isimlerin cins ismini belirtmiştir.

5- RUSÇA – KÜRTÇE SÖZLÜK (RUSSKO – KURDSKÎ SLOVAR)

E. I. Kedaitene, K. Muktiani ve V. Uchebnyi Mitrokhine tarafından hazırlanmış ve 1977 yılında Rusya'nın başkenti Moskova'da, Izadatelstvo "Russkii IAzyk" tarafından basılmıştır. Rusça – Kürtçe olan bu eser 368 sayfadan oluşmaktadır.

6- KÜRTÇE – RUSÇA SÖZLÜK (KURDSKO – RUSSKİ SLOVAR)

Kürt yazar, akademisyen ve dilbilimci Kanat Kalashevich Kurdoev (1909 – 1985), Kürt dili üzerine ciddi çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar arasında iki tane de Kürtçe – Rusça sözlük de var. Bunlardan birincisi, 1960 yılında Moskova’da GIINS yayınevi tarafından basılan Kürtçe – Rusça olan sözlüktür. Bu çalışma kelime bakımından oldukça kapsamlı olup 890 sayfadan oluşmaktadır.

7- KÜRTÇE – RUSÇA SÖZLÜK (KURDSKO – RUSSKİ SLOVAR) (SORANİ)

Kanat Kalashevich Kurdoev (1909 – 1985)’in ikinci Kürtçe sözlük çalışması ise 1983 yılında yine Moskova’da, Russkii IAzyk yayınevi tarafından basılmıştır. Kürtçenin Sorani lehçesini temel alan bu Kürtçe – Rusça sözlük, 752 sayfadan oluşmaktadır.

4.3 KÜRTÇE –AZERİCE SÖZLÜKLER

1- ÜÇ SÖZLÜK (SÊ FERHENG / 1) KURDÎ – AZERBAYCANÎ, 2) AZERBAYCANÎ- KURDÎ, 3) FERHENGÂ MİŞARÊ ZİMANÊ KURDÎ)

Kürtçe – Azerice olan bu sözlük özellikle “Serhad Bölgesi” olarak adlandırılan Kars, Ağrı– Ermenistan – Azerbaycan bölgesi ile İran’ın Ürmiye bölgesinin Kürtçesini temel almıştır. Şamil Esgerov’un bu eseri yazmasının tek amacı, Azerbaycan’daki Kürtlerin asimile olmamasını sağlamaktır. Esgerov, hem Kürt hem de Azeri dilinin ilk “kafiye sözlüğünü” hazırlayan kişidir. 640 sayfadan oluşan bu eser, 1999’da Bakü’de Elnur yayınları tarafından basılmıştır.

4.4 KÜRTÇE- FARŞÇA SÖZLÜKLER

1- GULZAR (GÜL BAHÇESİ)

Kürt sözlük tarihinde önemli bir yere sahip olan ‘Gülzar’ Ahmet Hani (Ehmedê Xanî)’nin talebesi olan Bazitli İsmail (Îsmaîlê Bazîdî) (1655 – 1710) tarafından yazılmıştır. Îsmaîlê Bazîdî’nin yazmış olduğu bu sözlük Kürtçe – Arapça - Farsça

olmak üzere üç dilli bir sözlüktür.⁸³ Ramazan Pertev Gulzar'ın özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır.⁸⁴

- a) Kürtçe – Arapça - Farsça olmak üzere üç dilli bir sözlüktür.
- b) Kürt Medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.
- c) Ağırlıklı olarak Hakkari ve Doğu Beyazıt şivesini kullanmıştır.

Her ne kadar bir çok Kürt aydını, ki bunların başında Kemal Burkay⁸⁵ ve Qanatê Kurdo⁸⁶ geliyor, bu eserden bahsetse de elimizde bu eserle ilgili somut veriler bulunmamaktadır.⁸⁷

2- MÎRSADU'L – ETFAL / ŞAHRAHÊ DÛDEKAN

Mîrsadu'l - Etfal Kürtçe – Farsça bir sözlüktür. Bu eser 1912'de Aktepe Medresesinde (Medreseya Aqtepe) yazılmıştır. El yazması nüshası 42 sayfadır.⁸⁸ Bu eser 1980 yılında Diljar Zeynelabîdîn tarafından Arap harfleri ile yeniden yazılarak Diyarbakır'da yayınlanmıştır.⁸⁹ 1988 yılında ise aynı eser Zeynelabîdîn Zinar (Kaya) tarafından Latin harfleriyle yeniden yazılarak Stockholm'de yayınlanmıştır.⁹⁰

Aynı eser 2010 yılında “Du Ferhengê Vehandî: Nûbehar û Mîrsadu'l – Etfal” ismi ile Tahsin İbrahim Doski tarafından Kürtçe Arap harfleri ile yeniden yayınlanmıştır. Bu eserde 1155 Farsça kelimenin Kürtçe karşılığı yer almaktadır.

3- KÛRTÇE SÖZLÛK (FERHENGÂ KURDÎ)

Bu sözlük, Murad Avrang tarafından yazılıp Chehr Press'te basılmıştır. 1968 yılında ilk basımı yapılan eserin, İran'daki Kürtlerin dillerini canlı tutmayı amaçlamıştır. İlk baskısı 348 sayfadan oluşan eserin 1969'daki 2. baskısı 413 sayfadan oluşmaktadır. Tahran'da, basılan bu sözlük Kürtçe kelimelerin Farsça karşılıklarını vermiştir.

⁸³ Vlademir Minorsky, *Kürtler, İslam Ansiklopedisi*, MEB yayınları, Eskişehir, 1997, 6/114

⁸⁴ Ramazan Pertev, *Di Edebiyata Kurdîya Klasik de Tradisyona Ferhengnivîsiya Menzûm, Kimlik, Kültür ve Değişim sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslar arası Sempozyumu*, Bingöl Üni. Yay., 2013, s. 683-694.

⁸⁵ Kemal Burkay, *Kürtler ve Kürdistan*, Deng Yayınları, İstanbul, 1992, I/207

⁸⁶ Qanatê Kurdo, *Tarîxa Edebiyata Kurdî*, Lîs Yay., Diyarbakır, 2010, s. 13-14

⁸⁷ Ramazan Pertev, *a.g.s.*, s. 683-694.

⁸⁸ Ramazan Pertev, *a.g.s.*, s. 683-694.

⁸⁹ Zeynelabîdîn Amedî, *Mîrsadu'l- Etfal weyaxud Şahrahê Godekan*, Diyarbakır, 1980, s. 50.

⁹⁰ Zeynelabîdîn Zinar, *Mîrsadu'l- Etfal, Amedegeha Zarokan*, Jîna Nû, Stockholm, 1988,

4- KÜRTÇE – FARŞÇA SÖZLÜK (FERHANGA FARSÎ – KURDÎ)

Şükrullah Baban tarafından, 1982 yılında İran’da hazırlanan bu sözlük 883 sayfadan oluşmaktadır. Kürtçe – Farsça olan eser Tahran’da basılmıştır.

5- KÜRTÇE ATASÖZLERİ (AMSAL-O HEKAM-E KURDÎ)

Kadir Fatahi Gazi tarafından hazırlanan bu eserin amacı, Kürt atasözlerini canlı tutmak. Dolayısı ile Fatahi, Kürt atasözlerini Farsça açıklamış aynı zamanda Kürtçenin Sorani lehçesinin dilbilgisi kurallarını da açıklamıştır. 616 sayfadan oluşan eser, 1985 yılında Tebriz Üniversitesi Yayınları tarafından, 266 numara ile basılmıştır.

6- GÜNEY SÖZLÜĞÜ: KÜRTÇE – KÜRTÇE – FARŞÇA (FERHANGA BAŞÛR: KURDÎ - KURDÎ – FARISÎ)

Abbas Celiliyan tarafından yazılan Güney Sözlüğü, Porseman yayını tarafından Tahran’da basılmıştır. 2006 yılında çıkan bu sözlük 848 sayfadan oluşmaktadır. Bu eseri Kürtçe – Kürtçe sözlükler bölümünde de sunduk çünkü Kürtçe – Farsça olmanın yanında Kürtçe – Kürtçe bir sözlük olarak da kabul edilebilir.

7- KÜRTÇE – FARŞÇA SÖZLÜK (FARHANG-E KORDÎ – FARŞÎ)

1991 yılında Tahran’da, Suruş yayınevinde çıkan 1032 sayfadır. A4 ebatında olan sözlüğün iki ciltten oluşan cep boyutu da mevcuttur. Eser Farhang-e Kordi Farsi (Kurdish Persian Dictionary) Hanbana’borina Hazar (Muhammed Macit Marduk Ruhani) tarafından yazılmıştır.

8- FARŞÇA – KÜRTÇE KELİMELEK (WAJENAMEYA FARSÎ – KURDÎ)

İbrahimpour ve Muhammed Taki (Taqî) tarafından yazılan bu Farsça – Kürtçe kelimeler sözlüğü, 1981 yılında Tahran’da basılmıştır. 742 sayfadan oluşan eser, daha çok Sanandaç ve Urumiye Kürtçesini temel almıştır.

9- FARŞA – KÜRTÇE SÖZLÜK (FARHANGİ FARŞİ – KURDÎ)

M. S. Kara tarafından hazırlanan bu Farsça – Kürtçe sözlük 348 sayfadan oluşup İran'ın Sanandaj kentinde Ta'avonni 42 yayınevi tarafından basılmıştır.

10- MAD SÖZLÜĞÜ / FARŞA – KÜRTÇE SÖZLÜK (FERHANGİ MAD)

Sadık Safizade BORAKAYI tarafından hazırlanan 1982 yılında Tahran'da Ata'i yayınevi tarafından basılmıştır. Farsça – Kürtçe olan bu sözlük 208 sayfadan oluşmaktadır.

4.5 KÜRTÇE- TÜRKÇE SÖZLÜKLER

1- KÜRTÇE – TÜRKÇE SÖZLÜK (FERHENG KURDÎ – TİRKÎ)

Kürtçe – Türkçe olan bu sözlüğü Musa Anter İstanbul'da hapisanede iken derleyip hazırlanmıştır. Bu sözlük 167 sayfadan oluşup daha çok Mardin yöresine ait kelimeleri Türkçeleri ile beraber verilmiştir. Son yıllara kadar Kürtçe – Türkçe ulaşılabilen tek sözlük olan Ferhenga Kurdî – Tirkî uzun süre yasaklı kitaplar arasındaki yerini korumuştur. Aslında bu çalışma basit noktalar dışında, sözlükten ziyade, kelime listesi olduğu söylemek zor değil. Sözlükte ne isimlerin cins ismi belirtilmiş ne de kelimelerin geçişli mi geçişsiz mi olduğu. Eser 1967 yılında, İstanbul'da Yeni Matbaa tarafından 167 sayfa olarak basılmıştır.

2- D. İZOLÎ FERHENG: KURDÎ – TİRKÎ, TÜRKÇE – KÜRTÇE

Kürtçe – Türkçe olan bu sözlük en kapsamlı Kürtçe sözlükler arasındaki yerini almıştır. İlk baskısı Avrupa'da yapılan bu sözlüğün İstanbul'da yapılan ikinci baskısında birçok eksiklikleri ortadan kaldırılmıştır. Eserin Avrupa 1987 yılındaki ilk baskısı 413 sayfadan oluşurken İstanbul'daki baskısı 913 sayfadır. Avrupa'daki baskısı ile beraber 6. baskısını 01.12.2011 tarihinde Diyarbakır'daki 'Deng Yayınlar' baskısı ile ilgililerin beğenisine sunulmuştur. Bu eser aynı zamanda Hollandaca'ya da çevrilmiştir.

3- TORİ FERHENG: KURDÎ – TIRKÎ, TÜRKÇE – KÜRTÇE

Sözlük iki bölümden oluşmaktadır. Kürtçe – Türkçe ve Türkçe - Kürtçe bölümlerden oluşan sözlük, fiillerin eril ve dişil çekimleri içermektedir. Tori, diğer sözlüklerden farklı olarak her kelimenin anlamını detaylı bir şekilde vermektedir. 16500 kelimedenden oluşan bu sözlük, yeni kelime üretmede örnek olduğu söylenebilir. 496 sayfadan oluşan bu eser, 1992’de Mehmet Kemal Işık tarafından hazırlanmıştır.

4- KÜRT DİLİNİN KİTABI (KITEBA ZIMANÊ KURMANJİ BONA KOMA CARA)

Be eser, Kürt Dilinin asimile olmaması ve gelişmesi için 1933 yılında Amine Avdol tarafından Erivan’da yazılmıştır. Daha çok Kürtçenin Kurmancî Lehçesinde kullanılan kelimeler üzerinde duran eser, hem Kürtçe hem de Türkçe ile yazılmıştır. Eser, sözlükten ziyade, daha çok bir dilbilgisi kitabıdır.⁹¹

5- KÜRTÇE – TÜRKÇE, KÜRTÇE – FRANSIZCA, KÜRTÇE – İNGİLİZCE SÖZLÜK

Bu eser, “Kürtçe – Fransızca” bölümünde orijinalini açtığımız Joyce Blau’nun 1965’te yazmış olduğu “Kürtçe Sözlük” adlı eserin biraz daha geliştirilmiş halidir. 341 sayfadan oluşan bu eser, Fetullah Kakioglu tarafından 1991’de Türkçe’ye çevrilerek İstanbul’da Sosyal Yayınlar tarafından basılmıştır.

6- KÜRTÇE – TÜRKÇE SÖZLÜK

Kürtçe – Arapça sözlükler bölümünde bahsettiğimiz eser, 1892 yılında Yusuf Ziyaddin Paşa tarafından hazırlanmıştı. 1978 yılında M. Emin Bozarslan tarafından, çok ufak değişiklikler yapılarak “Kürtçe – Türkçe Sözlük” adı ile İstanbul Çıra Yayınları tarafında basılmıştır. M. Emin Bozarslan’ın bu tercümesi 400 sayfada oluşmaktadır.

⁹¹ *Kürdistan Ansiklopedisi, Kurdistanica*, 2008; <http://www.kurdistanica.com/?q=taxonomy/term/73> (erişim tarihi 12.04.2014)

7- MALMISANIJ: ZAZACA – TÜRKÇE SÖZLÜK (MALMISANIJ: FERHENGÊ DIMILKÎ – TIRKÎ)

Malmısanij tarafından hazırlanan bu Zazaca – Türkçe sözlük (ferhengê Dımilkî – Tırkî), ilk olarak 1984 yılında Paris’te basılmıştır. Eser daha sonra, 1987 yılında, İpsala’da Jîna Nû Yayınları tarafından basılmıştır. Türkiye’deki basımı ise 1992 yılında Deng Yayınları tarafından gerçekleştirilmiştir. Eser 431 sayfadan oluşmaktadır.

8- ZAZACA – TÜRKÇE SÖZLÜK (FERHENGÊ DIMILKÎ – TIRKÎ)

1997 yılında Kaynak yayınları tarafından çıkarılan Mesut Özcan’ın Zazaca – Türkçe sözlük (ferhengê Dımilkî – Tırkî) 234 sayfadan oluşmaktadır.

9- ZAZACA – TÜRKÇE/ TÜRKÇE – ZAZACA SÖZLÜK (FERHENGÊ ZAZAKÎ – TIRKÎ/ TIRKÎ - ZAZAKÎ)

Turan Erdal tarafından hazırlanıp 1997 yılında İstanbul Doz Yayınları tarafından basılan Zazaca – Türkçe / Türkçe – Zazaca sözlük (Ferhengê Zazaki-Tırki / Tırki-Zazaki), 222 sayfadan oluşmaktadır.

10- TÜRKÇE – KIRMANCCA (ZAZACA) SÖZLÜK (FERHENGÊ TIRKÎ – KIRMANCKÎ (ZAZAKÎ))

Türkçe - Kirmancca (Zazaca) Sözlük (Ferhengê Tırki - Kirmancki (Zazaki), Vate Çalışma Grubu tarafından hazırlanıp 2001 yılında Avesta Yayınları tarafından basılmıştır. Türkçe - Kirmancca (Zazaca) bölümü yaklaşık 4000 kelimedenden oluşurken, Zazaca – Türkçe bölümü ise yaklaşık 8000 kelimedenden oluşmaktadır. Eser 256 sayfadır.

11- ZAZACA – TÜRKÇE SÖZLÜK (FERHENGÊ DIMILKÎ – TIRKÎ)

Tij yayınları tarafından 2001 yılında çıkan Harun Turgut'un bu eseri, 336 sayfadan oluşup özellikle Palu – Bingöl yöresinde konuşulan Zazaca kelimelerinden oluşmaktadır. Eser o kadar sınırlı kalmıştır ki Tunceli'deki Zazalar bile eserden yeteri kadar faydalanamamaktadırlar.

12- SÖZLÜK – FERHENG

Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından Gaziantep Üniversitesi (GAÜN) Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Fevzi Karademir'in başkanlığında 3 akademisyene hazırlatılan iki dilli sözlüğün Türkçe-Kürtçe bölümü 12 bini aşkın, Kürtçe-Türkçe bölümü 13 bini aşkın madde başlığı içermektedir. Bu sözlük hazırlanırken Türkçe ilköğretim sözlüğü esas alınarak hazırlanmıştır. Sözlük 2014 yılında Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından 50 bin adet basılmıştır.

13- KÜRTÇE ÖĞRENME METODU (PÊŞERÎYA HEWISÎNA ZIMANÊ KURDÎ)

Asıl mesleği marangoz olan ünlü Kürt yazar ve dilbilimcisi Feqi Hüseyin SAĞNIÇ'in asıl adı Musa SAĞNIÇ'tir. 1926 yılında Bitlis'te dünyaya gelen Feqi, 1938 yılında medrese eğitimine başladı. 4 yıl süre eğitimi ardından eleştirel yazılar kaleme aldı. 1984 yılında İstanbul'a yerleşen Feqi, 1991 yılında Kürtçe – Türkçe deyimlerden oluşan bu eseri yazdı. Melsa yayınları tarafından çıkan eser, 133 sayfadan oluşmaktadır.

4.6 KÜRTÇE- ARAPÇA SÖZLÜKLER

1- NÛBEHARA BIÇÛKAN (NÛBEHAR)

Nûbehar olarak da isimlendirilen Ehmedê Xanî'nin 'Nûbehara Biçûkan' sözlüğü, Kürt çocuklarına temel İslami kaideleri vermek için yazılmıştır. Kürtçe – Arapça, Arapça – Kürtçe olan bu eser 1682-83 yıllarında yazılmıştır. Bu eser Kürtçe olarak yazılan ilk sözlük olup Arap alfabesi ile yazılmıştır. Yukarıda da zikredildiği gibi sözlüğün en belirgin özelliği kıta (qit) adındaki 13 bölümden oluşmaktadır.

Yaklaşık 220 beyit (malikan)'ten oluşmaktadır. Başlangıcı, yani birinci ve ikinci bölümleri mesnevi yani aa-bb-cc şeklinde, geri kalan 11 bölüm ise gazel (xezel) şeklinde kafiye edilmiştir. Yani aa-ba-ca şeklinde uygulanmıştır.

2- GULZAR (GÜL BAHÇESİ)

Kürt sözlük tarihinde önemli bir yere sahip olan 'Gülzar' Ahmet Hani (Ehmedê Xanî)'nin talebesi olan Bazitli İsmail (Îsmâîlê Bazîdî) (1655 – 1710) tarafından yazılmıştır. İsmâîlê Bazîdî'nin yazmış olduğu bu sözlük Kürtçe – Arapça - Farsça olmak üzere üç dilli bir sözlüktür.⁹² Ramazan Pertev Gulzar'ın özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır:⁹³

- d) Kürtçe – Arapça - Farsça olmak üzere üç dilli bir sözlüktür.
- e) Kürt Medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.
- f) Ağırlıklı olarak Hakkari ve Doğu Beyazıt şivesini kullanmıştır.

Her ne kadar bir çok Kürt aydını, ki bunların başında Kemal Burkay⁹⁴ ve Qanatê Kurdo⁹⁵ geliyor, bu eserden bahsetse de elimizde bu eserle ilgili somut veriler bulunmamaktadır.⁹⁶ Bu eser üç dilli bir sözlük olduğu için hem Kürtçe – Farsça hem de Kürtçe – Arapça bölümünde ele alınmıştır.

3- LUXETNAMEYÎ EHMEDÎ (AHMEDÎ'NİN LUGATNAMESİ)

Luxetnameyî Ehmedî 1790 yılında Şeyh Maruf Nodeyi (Şex Marûf Nodeyî) tarafından yazılmıştır. Bu eser Arap alfabesi ile yazılmış Kürtçe – Arapça bir sözlüktür. Noyedî'nin el yazması olan bu Kürtçe – Arapça sözlük, torunu Şeyh Mahmut (Şex Mehmûd) tarafından korunmuştur. Bu nüsha 1926 yılında "Ehmedî – Kitêbî Luxeti Kurdî û Tatî (Erebî)" ismi ile Seyîd Huseyn Huznî el-Huseynî Muhriyanî tarafından Revandüz'de basılmıştır. Mahmut Ahmet Muhammed (Mehmûd Ehmed Muhemmed) bu eserin birçok el yazmasının olduğundan bahseder.⁹⁷ Bu eserde, 1350 Arapça kelimenin Kürtçe karşılıkları verilmiştir.

⁹² Vlademir Minorsky, "Kürtler," İslam Ansiklopedisi, MEB yayınları, Eskişehir, 1997, IV/114

⁹³ Ramazan Pertev, *a.g.s.*, s. 683-694.

⁹⁴ Kemal Burkay, Kürtler ve Kürdistan, Deng Yayınları, İstanbul, 1992, I/ 207

⁹⁵ Qanatê Kurdo, Tarîxa Edebiyata Kurdî, Lis Yay., Diyarbakır, 2010, s. 13-14

⁹⁶ Ramazan Pertev, *a.g.s.* s. 683-694.

⁹⁷ Mehmûd Ehmed Muhemmed, Şex Marîfî Nodî Kitêbî Ehmedî, Aram Kitapevi, Süleymaniye, 2011, s. 16-17.

4- KÜRTÇE – ARAPÇA SÖZLÜK (HADİYAH AL- HAMİDİYAH Fİ AL- LUGHAH AL- KURDİYAH)

Yusuf Ziyaddin Paşa tarafından 1975 yılında Beyrut'ta yazılan ve 240 sayfadan oluşan bu Kürtçe – Arapça sözlük, 1987'de Muhammed Morki tarafından tercüme edilerek Beyrut'ta Arapça olarak basıldı.

İlk kez 1892'de basılan bu Kürtçe – Arapça sözlük, Bitlis lehçesi ile yazılmıştır. Bu eser aslen Filistinli olan Ziyaddin Paşa, Bitlis'in Motki ilçesi kaymakamı iken bu sözlüğü hazırlamıştır. Eser Arapça harfleri ile yazılmıştır. Modern yazım öncesi olmasına rağmen, modern imlayı tamamı ile karşılayacak bir sistem ile yazılmıştır. İsmi cins ismini veya fiilin geçişli- geçişsiz olduğunu göstermemesine rağmen, günümüzdeki fiil kökenini düzenli bir şekilde kapsamıştır. Verilen kelime anlamları rahatlıkla günümüzde de kullanılabilir. Eser, M. Emin Bozarslan tarafından Arapça orijinalinden ziyade, Türkçe'ye çevirisi ile 1978'de tekrar basılmıştır.

5- KÜRTÇE DEYİMLER (İDYEMÊT KURDÎ) (AL- MUSTALAHÂT WA- AL- KİNÂYÂT AL- LUGHAWÎYAH Fİ AL- KURDİYAH)

Bu Kürtçe deyimler sözlüğü aslen Kuzey Iraklı olan önemli Kürt alimi Sadık Bahaddin Amedi tarafından yazılmıştır. Arap harfleri ile yazılan eser Kürtçe deyimlerin anlamını hem Kürtçe hem de Arapça açıklamıştır. Özellikle Behdinani Bölgesi (Kuzey Irak – Hakkari) Kurmanci lehçesi için çok önemli bir eserdir. 1973 yılında Bağdat'ta al- Sha'b yayınevi tarafından basılan bu eser 160 sayfadan oluşmaktadır.

6- ARAPÇA – KÜRTÇE SÖZLÜK (FERHENGA AREBÎ – KURDÎ)

Arapça – Kürtçe olan bu sözlüğün yazarı aslen Suriyeli bir Kürt olan Amirhan'dır. Bu sözlük yaklaşık olarak 230.000 modern Arapça kelime ve sözcükleri içermekle beraber hem Kürtçe hem de Arapça'nın dilbilgisi kurallarını da özetlemektedir. Bu eser 40 milyon Kürt'e olduğu kadar teologları (din bilimci), dilbilimcileri ve bilim adamları için çok kullanışlı ve faydalı bir referans kitabı olarak kullanılabilir. Eser 982 sayfadan oluşmakta ve ilk baskısı 1997'de Viyana'da Verlag Berger yayınları tarafından yapılmıştır.

7- ÇAĞDAŞ KÜRTÇE SÖZLÜĞÜ (FERHENGA KURDÎ NÛJEN: KURDÎ – ARABÎ/ AL – QAMÛS AL – KURDÎ AL – HADITH)

Bu sözlük aslen Ürdünlü olan Ali Seydo tarafından yazılmıştır. Sözlük, özellikle 1930'lu ve 1940'lı yıllarda yayınlanan Hawar ve Ronahi dergileri ile Roja Nû gazetesinde yayımlanan yazı ve makalelerde geçen kelimelerden oluşmakta. Dolayısıyla sözlük, bu anlamı ile, gazetecilik terimleri için iyi bir referans olarak kabul edilebilir. Amman'da 1985'te, Sharikat al Sharq al – Awsat tarafından basılan Ali Seydo Gewranî'nin bu eseri, 670 sayfadan oluşmaktadır.

8- YAŞAYAN SÖZLÜK (FERHENGA JÎN, KURDÎ – EREBÎ, Bİ ZARAVÊ KURMANCÎ = KAMÛS AL – HAYAT)

Bu Kurmancî Lehçesi ile yazılan bu eser, özellikle Mardin'in Ömerli Kabilesinden olup Lübnan'da yaşayan Kürtlerin kullandığı Kürtçe kelimelerden baskın bir şekilde oluşmaktadır. Dolayısı ile sözlükte kullanılan kelimeler, bir yönü ile Mardin Kürtçesini yansıtmaktadır. Mardin'in göçmenlerinden olan Muhammed Cemîl Seyda tarafından 1987'de yazılan ve Beyrut'ta Emîral Yayınevi tarafından basılan bu eser, 424 sayfadan oluşmaktadır.

9- BİLİMSEL SÖZLÜK: ARAPÇA – İNGİLİZCE – KÜRTÇE (FERHENGÎ ZANÎYARI: EREBÎ – İNGİLİZÎ - KURDÎ) III. CİLT

Bu bilimsel Kürtçe sözlük Kemal Celal Garip tarafından hazırlanmıştır. Garip'in bu eseri, 3 ciltten oluşmaktadır. 438 sayfadan oluşan I. Cilt 1974 yılında Süleymaniye'de Kamaran yayınları tarafından; 403 sayfadan oluşan II. Cilt 1979'da Bağdat'ta KZK yayınları tarafından; yine III. Cilt de Bağdat'ta KZK yayınları tarafından basılmaktadır.⁹⁸ Bu sözlüğü hem Kürtçe – Arapça sözlükler bölümüne hem de Kürtçe – İngilizce sözlükler bölümüne kaydettik çünkü sözlük bilimsel terimlerin her üç dildeki (Arapça, Kürtçe, İngilizce) karşılıklarını vermiştir.

⁹⁸ III. Cildin ne zaman basıldığını tespit edemedik.

10- PARLAK YILDIZ / KÜRTÇE – ARAPÇA SÖZLÜK (ESTÊRE GEŞE / FERHENGÎ KURDÎ – EREBÎ)

1977 yılında Bağdat'ta Al-Ayval Yayınevi tarafında çıkarılan bu Kürtçe – Arapça sözlük 771 sayfadan oluşmaktadır. Sözlük, Fazel Nizamettin tarafından hazırlanmıştır.

11- PSİKOLOJİ SÖZLÜĞÜ (QAMUSÎ DERUNNASI)

Abdul-Sattar Tahir Şerif'in Psikoloji Sözlüğü (Qamusî Derunnasi), üç dilli bir sözlüktür. 1985 yılında yazılan eser, psikoloji ile ilgili terimlerin sırasıyla İngilizce – Arapça – Kürtçe karşılıklarını yazmıştır. Bağdat'ta Ala yayınlarından çıkan eser, 250 sayfadan oluşmaktadır.

4.7 KÜRTÇE – ERMENİCE SÖZLÜKLER

1- ERMENİCE – KÜRTÇE SÖZLÜK (XEBERNAMA ERMENÎ – KURDÎ)

Ermenice – Kürtçe olan bu sözlük Kiril alfabesi ile yazılmıştır. Sözlük sedalı – sedasız ünsüzleri belirtmiştir. Kelimelerdeki güvenilirliğine rağmen Kürtçe isimlerin cins ismi belirtilmediği gibi, fiillerin geçişli – geçişsiz oluşu da vurgulanmamıştır. 1957'de Erivan'da HayPetHrat yayınevi tarafından basılan S. Siabendov & A. Chachan'in bu eser, 352 sayfadan oluşmaktadır.

2- TERMİNOLOJİ SÖZLÜĞÜ (XEBERNAMA TERMINOLOGIAJE)

71 sayfadan oluşan bu Kürtçe – Ermenice terminoloji sözlüğü, 1936 yılında Erivan'da devlet yayınevi tarafından basılmıştır. Eser A. Khachatryan ve G. Uapantssyan tarafından hazırlanmıştır.

4.8 KÜRTÇE- İNGİLİZCE SÖZLÜKLER

1- KÜRTÇE – İNGİLİZCE, İNGİLİZCE – KÜRTÇE SÖZLÜK (KURDISH – ENGLISH, ENGLISH – KURDISH DICTIONARY)

Bu sözlük Kürtçe'nin özellikle Kurmanci lehçesini anlamayı sağlayan bir eserdir. Sözlükte her iki dilin hem telaffuzunu hem de konuşma içindeki kullanımını basit bir dille göstermeyi hedeflemiştir. Kelimelerin transkripti her iki dilde de verilmiştir. New York'ta hazırlanan bu eser 313 sayfadan oluşmaktadır. 8000 temel kelimedenden oluşan sözlüğün birçok Türkçe ve Arapça kelime içermesi bir handikaptır. Aziz Amindarov'un bu eseri, 1994'te New York'ta Hippocrene Books tarafından basılmıştır.

2- KÜRTÇE – İNGİLİZCE, İNGİLİZCE – KÜRTÇE SÖZLÜK (KURMANJI – ENGLISH, ENGLISH – KURMANJI LEXICON)

Margaret Khan, Diyarbakır'ın Silvan ilçesinden olan bir şahıstan faydalanarak bu kelime listesini oluşturmuştur. Cumhuriyetin kurulmasından 1974 yılına kadar, ne kadar az Kürtçe eserin oluşturulduğunu düşündüğümüzde, her ne kadar Kahn tüm bilgileri tek bir kişinin bilgisine dayandırarak hazırlamış olsa da aslında bu çalışmanın ne kadar önemli olduğunu görmekteyiz. Eser, 1974 yılında Michigan Üniversitesi yayınları tarafından basılmıştır.

3- SELEHADDİN'İN İNGİLİZCE – KÜRTÇE SÖZLÜĞÜ (QAMÛSA SELAHEDÎN ÎNGİLÎZÎ – KURDÎ)

1998'de Salah Sadallah tarafında yazılan bu İngilizce – Kürtçe sözlük 1183 sayfadan oluşmaktadır. Bu eser Bağdat'ta Arap harfleri ile yazılan ilk Kürtçe eserdir. Bu eser daha sonra İstanbul Avesta Yayınlarında (2000) ve Paris Kürt Enstitüsünde (2000) de Latin harfleri ile basılmıştır. Sözlükte daha çok Sorani Kürtçesi kelimeleri kullanılmıştır. Bunun yanı sıra sözlük Irak Kürtçesi ile sınırlı kaldığı için kullanım kapsamı sınırlı kalmıştır. Sözlüğün şu baskıları yapılmıştır: Bağdat: Dar al –

Hurriyah, 1998, 1183 sayfa / Istanbul: Avesta, 2000 / Paris: Institut Kurde de Paris, 2000, 1477 sayfa.

4- ÖZGÜRLÜK: İNGİLİZCE – KÜRTÇE SÖZ SÖZLÜK (THE AZADÎ: ENGLISH – KURDISH DICTIONARY)

Şu ana kadar İngilizce – Kürtçe (Sorani Lehçesi) yayınlanmış sözlükler içinde hem verdiği dipnot bilgi hem de sunduğu kelime sayısı bakımından “The Azadî,” en kapsamlı eserdir. Sözlük, deyim ve ifadeler dahil 44,000 temel ve 4,000 alt kelimeden oluşmaktadır. Bununla beraber eser, aynı zamanda kelimelerin fonetik transkriptini de vermiş ve kelimenin daha iyi anlaşılması için kelimeyi örnek cümlede içerisinde kullanmıştır. 1241 sayfadan oluşan ve 2006 yılında “Ehsan Publishing House”tan çıkan bu İngilizce – Kürtçe sözlük Rashid Karadaghi tarafından hazırlanmıştır.⁹⁹

5- KÜÇÜK SÖZLÜK (FERHENGOK / LITTLE LEXICON)

Küçük Sözlük adındaki bu eser, Şakir Fettah tarafından yazılmıştır. Fettah, 53 sayfadan oluşan bu eserdeki Kürtçe – İngilizce kelimeleri uyak ile yazmıştır. Eser 1934 yılında, Irak’ın Erbil şehri yakınlarındaki Revandiz’de, Zari Kırmanji Yayınları tarafında, 17 numara ile basılmıştır.

6- BİLİMSEL SÖZLÜK: ARAPÇA – İNGİLİZCE – KÜRTÇE (FERHENGÎ ZANÎYARI: EREBÎ – İNGİLÎZÎ - KURDÎ) III. CİLT

Bu bilimsel Kürtçe sözlük Kemal Celal Garip tarafından hazırlanmıştır. Garip’in bu eseri, 3 ciltten oluşmaktadır. 438 sayfadan oluşan I. Cilt 1974 yılında Süleymaniye’de Kamaran yayınları tarafından; 403 sayfadan oluşan II. Cilt 1979’da Bağdat’ta KZK yayınları tarafından; yine III. Cilt de Bağdat’ta KZK yayınları tarafından basılmaktadır. Bu sözlüğü hem Kürtçe – Arapça sözlükler bölümüne hem de Kürtçe – İngilizce sözlükler bölümüne kaydettik çünkü sözlük bilimsel terimlerin her üç dildeki (Arapça, Kürtçe, İngilizce) karşılıklarını vermiştir.

⁹⁹ <http://www.book-info.com/isbn/964-356-457-6.htm> (erişim tarihi 22.02.2014)

7- KÜRTÇE – İNGİLİZCE SÖZLÜK (FERHANGA KURDÎ – İNGİLİZÎ)

Şevket İsmail Hasan tarafından hazırlanan ferhenga Kurdî – İngilizî (Kürtçe – İngilizce sözlük) 374 sayfadır. Sözlük daha çok eşsesli kelime ve deyimler üzerinde durmuştur. Eser, Bağdat'ta Vizarat (Wizarat) es-Sekafe ve'l-al'lam basımevi tarafından 1989 yılında basılmış ve kullanıcıların faydasına sunulmuştur.

8- KÜRTÇE – İNGİLİZCE SÖZLÜK, IRAK'IN SÜLEYMANİYE LEHÇESİ (KURDISH – ENGLISH DICTIONARY, DIALECT OF SULAIMANIA, IRAQ)

1967 yılında Michigan Üniversitesi Yayınları, Ann Arbor tarafından yayınlanan bu sözlük, Ernest Nasseph McCarus tarafından yazılmıştır. McCarus'un bu eseri 194 sayfadan oluşmaktadır. Eser özellikle Süleymaniye Kürtçesini hedef almış ve bu doğrultuda veri sunmuştur. Kürtçe bölüm için Arap alfabesini kullanmıştır.

9- KÜRTÇE – İNGİLİZCE SÖZLÜK (KURDISH – ENGLISH DICTIONARY)

Müjde K. Raşid, 1994 yılında İsveç'te Kürtçe – İsveççe sözlüğü çıkararak İsveç'te Kürtlerin çektiği dil öğrenme sıkıntısını gidermeyi amaçlamıştır. Bunun akabinde yani bir yıl sonra, 138 sayfadan oluşan Kürtçe – İngilizce sözlüğünü de çıkarmıştır. Bu eseri de yine İsveç'te, Studentlitteratur yayınevi tarafından bastırılmıştır. Müjde K. Raşid'in bu eseri iki dillidir.

10- KÜRTÇE – İNGİLİZCE & İNGİLİZCE – KÜRTÇE SÖZLÜK (KURDISH – ENGLISH & ENGLISH – KURDISH DICTIONARY)

Kürt dilbilimci olan Baran RIZGAR tarafından hazırlanan bu sözlük İngiltere'de “yabancı dil kitapları” yayınevi tarafından 1993 yılında basılmıştır. Sözlük, Kürtçe – İngilizce & İngilizce – Kürtçe olmanın yanında aynı zamanda açıklamalı bir sözlüktür. Bu yönü ile dil öğreniminde oldukça pratiktir.

11- İNGİLİZCE – KÜRTÇE / KÜRTÇE İNGİLİZCE KELİME LİSTESİ (ENGLISH – KURMANJİ/ KURMANCI – INGLİZÎ)

1997 yılında Şirin tarafından yazılmıştır ancak 2002 yılında Cherie Rempel tarafından bastırılabilmiştir. Eser, daha çok Kuzey Irak lehçesi yazıldığı için kapsam alanı sınırlı kalmıştır.

12- KÜRTÇE – İNGİLİZCE SÖZLÜK (KURDISH – ENGLISH DICTIONARY)

Kürt dilbilimcisi Tewfiq Wehbî'nin büyük gayreti sonucunda C. J. Edmonds ile çalışarak bu eseri, özellikle Kuzey Irak'ta Kürtçenin resmiyet kazanmaya başlaması üzerine hem standart bir Kürtçe dili oluşturmak hem de Kürt edebiyatına geçiş sağlamak amacı ile hazırlamıştır. 1966 yılında Oxford Press tarafından basılan eser 179 sayfadan müteşekkildir.

4.9 KÜRTÇE- FRANSIZCA SÖZLÜKLER

1- KÜRTÇE – FRANSIZCA SÖZLÜK (DICTIONNAIRE KURDE – FRANÇAIS)

İlk Kürtçe sözlük olarak kabul edilen ve Arap alfabesi ile yazılan bu eserin her kelimesinin transkripti latinize edilmiştir. Latincedeki bu transkript herhangi bir forma bağlı kalmamış, rastgele kullanılmıştır. Bu çalışma Garzoni¹⁰⁰, Rhea¹⁰¹, Lerch¹⁰² ve Prym & Socin¹⁰³ gibi eserlerin kelimelerinden oluşmaktadır.

¹⁰⁰ Maurizio Garzoni, Roma: Nella Stamperiz della Sacra Congregazione di Propaganda Fide, 1787, s. 288.

¹⁰¹ Rhea, Samuel A., *Brief Grammer and Vocabulary of Kurdish Language of the Hakkari District*, Journal of the American Oriental Society 1869, s. 10.

¹⁰² Lerch, Peter, *Die Kurdischen Mundarten Kurmanci und Zaza (Kürtçe'nin Lehçelerinden Kurmanci ve Zaza)*, St. Petersburg, 1858, s. 1-80.

¹⁰³ Prym, Eugen, Socin, Albert, *Kurdische Sammlungen, Erzählungen und Lieder in den ... des Tür Abdin und von Bohtan*, St. Petersburg, 1887–1890.

2- KÜRTÇE – FRANSIYZCA – İNGİLİZCE SÖZLÜK (DICTIONNAIRE KURDE –FRANÇAIS – ANGLAIS)

Bu çalışma aslı itibari ile daha önceden Kamuran Bedirhan'ın 'Kürtçe'de Edebi Bir Sözlük' oluşturma çabasının Joyce Blau tarafından tamamlanmış bir neticesidir. Sözlükle ele alınan sözcüklerin neredeyse tamamı 1930'lu, 1940'lı yıllardaki Kürtçe gazete ve dergilerden yayımlanan yazılardan alınmıştır. 263 sayfadan oluşan eserdeki kelimelerin her üç dildeki karşılıkları verilmiştir.¹⁰⁴

3- FRANSIYZCA – KÜRTÇE SÖZLÜK (DICTIONNAIRE FRANCAIS – KURDE)

Hakim Halkawt ve Gautier Gerard tarafından yazılan Fransızca – Kürtçe sözlük 247 sayfadan oluşmaktadır. Eser, 1993 yılında, Fransa'nın başkenti Paris'te, Klincksieck Yayınları tarafından basılmıştır.

4- FRANSIYZCA – KÜRTÇE SÖZLÜK (DICTIONNAIRE CURDE – FRANÇAIS)

Auguste Jaba tarafından hazırlanan sözlük ilk Kürtçe sözlükler arasındaki yerini almıştır. İlk baskısı 1879'da St. Petersburg'da, 2009 yılında ise Gorgias Press tarafından 2. Baskısı yapılan eser 482 sayfadan oluşmaktadır. Bu sözlük aynı zamanda basılan ilk Kürtçe – Fransızca sözlüktür. Aslında Moskova'da diplomat olan Auguste Jaba, Kürt Diline ilgi duyar ve bu ilgi sonucu Kürtçe kelimelerden oluşan bir liste oluşturur. Daha sonra Arap harfleri ile hazırladığı bu kelimeleri bir düzene sokarak Fransızca karşılıklarını oluşturur. Aynı zamanda Arap harfleri ile yazılı Kürtçe kelimelerin Fransızca telaffuzlarını da yazar. Özellikle Irak ve Kürdistan bölgesini merak edenler için önemli eserdir.

¹⁰⁴ Joyce . Blau, Bruxelles: Centre pour l'Études Problèmes du Monde Musulman Contemporain, 1965, s. 263.

4.10 KÜRTÇE- ALMANCA SÖZLÜKLER

1- KÜRTÇE – ALMANCA (KURDISCH – DEUTSCH, KURDÎ – ALMANÎ)

İki yönlü olan bu Kürtçe – Almanca, Almanca – Kürtçe sözlük, Kürtçe – Arapça sözlükler bölümünde bahsettiğimiz “Ferhenga Arebî – Kurdî” eserinin yazarı olan Amirxan tarafında yazılmıştır. Sözlük yaklaşık olarak 75.000 temel kelimedenden oluşup Kürtçedeki tüm kelimeleri listeleyip Almanca karşılıklarını vermeyi amaçlamıştır. Eser, 1787’de basılan ilk Kürtçe modern eserlerden başlayıp 1991 yılına kadar basılan Kürtçe dergi, gazete, kitap, sözlük gibi basılı ve radyo – tv gibi sözel – görsel eserleri 7 yıl gibi uzun bir sürede derleyip bu eseri ortaya koymuştur. Bu sözlük, hem dil öğrencileri hem de bilimsel çalışma yapanlar için faydalı bir eserdir. 1992 yılında Almanya’da Ismaning Verlag tarafından basılan bu sözlük 1200 sayfadan oluşmaktadır.

2- KÜRTÇE – ALMANCA SÖZLÜK (KURDISH – DEUTSCHES WÖRTERBUCH, FERHENG KURDÎ – ELMANÎ)

Bu sözlük hem Latin hem de Arapça harfleri ile yazılmış Kürtçe sözlüklerin başında geliyor. Bu özelliğinden dolayı Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Irak – Suriye hem de İran – Türkiye’de kolaylıkla kullanılabilir. Sözlükte geçişli – geçişsiz fiiller düzenli bir şekilde verilmiş, her fiil; kök kelime olarak sunulmuş ve isimlerin cins ismi belirtilmiştir. Feryad Fazil Omar tarafından 1992’de yazılan bu eser, Berlin’de Verlag für Wissenschaft und Bildung (Bilim ve Eğitim Yayınevi) tarafından basılmış olup 721 sayfadan oluşmaktadır.

4.11 KÜRTÇE- ITALYANCA SÖZLÜKLER

1- KÜRT DİLİNİN DİLBİLİMİ VE KELİMESİ (GRAMMATICA E VOCABOLARIO DELLA LINGUA KURDA)

Bu eser, özü itibarı ile Kürtler arasında misyonerlik çalışmalarının yürütülebilmesi için hazırlanmıştır. Yine de bu eser birçok yönü ile önemli bir eserdir. Çünkü Kürtçe'yi sistematikleştirip bilimsel olarak hazırlanan ilk Kürtçe çalışmadır. Bu çalışma ile Maurizio Garzoni sadece Kürtçe kelimeler üzerinde durmamış aynı zamanda Kürtçe dilbilgisini de sistematikleştirmeye çalışmıştır. Bu yönü ile Garzoni ilk Kürdolag ve ilk Kürt dilbilimcisi olarak kabul edilir. 1762'de Musul' a gidip 1787'ye kadar orada yaşayan İtalyan misyoner Maurizio Garzoni, 1787 yılında İtalya'ya dönünce bu eseri hazırlayıp bastırmıştır. Eser "Fide Kutsal Cemaati" tarafından propaganda amacı ile hazırlanmıştır.

4.12 KÜRTÇE – İSVEÇÇE SÖZLÜKLER

1- KÜRTÇE – İSVEÇÇE SÖZLÜK (SVENSK – KURDISKT LEXIKON / NORDKURDISKA, FERHENG SWÊDÎ – KURDÎ / KURMANCÎ)

Bu sözlüğün asıl hazırlanış sebebi İsveç'e göç eden Kürtler'e İsveççe öğretmektir. Sözlük, Kürtçe'nin birkaç lehçesini vermiş, bununla İsveç'e göç eden farklı Kürtçe lehçelere sahip bireylere faydalı olmayı amaç edinmiştir. Sözlükteki bazı bölümler ise resimlerden oluşmakta fakat bu resimlerin sadece İsveççesi yazılmıştır. Böylece kişiye sunulan bu resimlerle görsel bir zenginlik kazandırmıştır. 311 sayfadan oluşan bu eser, 1989' Reşo Zilan tarafından hazırlanmış ve Statens Institut för Lâromedel tarafından Stockholm'da basılmıştır.

2- KÜRTÇE – İSVEÇÇE SÖZLÜK (FERHENGOKA SWIDÎ – KURDÎ)

1981 yılında ferhengoka Swidî – Kurdî adı ile hazırlanan sözlük 74 sayfadan oluşmaktadır. Monika Holm ve Mathlein M. tarafından yazılan taslak, R. Zilan tarafından tercüme edilmiştir. Bu çalışma kitap haline getirilmemiş daha çok taslak şeklinde isteyenlere ulaştırılmıştır.

3- KÜRTÇE – İSVEÇCE SÖZLÜK (KURDISK – SVENSK ORDBOK)

Neredeyse dünyanın her yerinde olduğu gibi, İsveç'te de İsveççe'yi öğrenmeye çalışırken Kürtlerin karşılaştığı en büyük zorluk, Kürtçe kelimeleri karşılayan bir sözlüğün olmaması. Müjde K. Raşid, Kürtçe – İsveççe sözlükle bu eksikliği gidermeyi amaçlamıştır. Bu sözlükte Kürtçenin en çok kullanılan yaklaşık 10 bin temel kelime baz alınarak hazırlanmıştır. 1994 yılında Studentlitteratur yayınevinden çıkan eser, 358 sayfadan oluşmaktadır.

4- TIP SÖZLÜĞÜ: İSVEÇCE – KÜRTÇE (FERHENGÎ PIZÎSKÎ: SWEDÎ – KURDÎ)

Müjde K. Raşid tarafından hazırlanan bu tıp sözlüğü İsveç'teki Kürtlerin sağlık problemlerini ifade etmekte yaşadıkları sıkıntıları azaltmayı amaçlamıştır. Eserin en büyük handikabı sadece Kürtçenin Sorani lehçesini konuşanlara hitap etmesidir. 256 sayfadan oluşan bu eser 1997 yılında, İsveç'te yayınlanmıştır.

5 SONUÇ

İnsanoğlunun dünya serüveni ortak atası olan Hz. Âdem’le birlikte başlamış, o günden bu güne kadar insan hayatını kolaylaştıracak birçok buluşa imza atmıştır. Karnını doyurabilmek için tarım, ziraat, hayvancılık gibi alanları öğrenip geliştirirken, yön bulmak için pusulayı, zamanı belirlemek için takvimi ve saati, alışverişini rahat sağlayabilmek için parayı, eşyalarını taşımak için tekerleği ve devamında da arabayı, kendisini ifade edebilmesi ve insanlarla anlaşabilmesi için ise yazıyı, yazdıklarını ölümsüzleştirmek ve sonraki nesillere ulaştırmak için ise kâğıt ve matbaayı icat edip geliştirmişlerdir. İnsanoğlunun icatları arasındaki en önemlisi hangisidir sorusunun cevabı elbette ki yazı olacaktır. Zamanla dünyanın farklı bölgelerine yerleşen insan grupları gerek coğrafi etkilere bağlı olarak, gerekse bilim, kültür ve medeniyet seviyelerine göre bir takım diller icat edip geliştirmişlerdir. Bu çalışmamızda Kürtçe – Kürtçe, Kürtçe – Rusça, Kürtçe – Azerice, Kürtçe – Farsça, Kürtçe – Türkçe, Kürtçe – Arapça, Kürtçe – Ermenice, Kürtçe – İngilizce, Kürtçe – Fransızca, Kürtçe – Almanca, Kürtçe – İtalyanca ve Kürtçe – İsveççe olarak yayınlanmış 86 sözlüğü inceleyip bu sözlükler hakkında ulaşabildiğimiz bilgileri bibliyografya şeklinde sunmaya çalıştık. Bu çalışmayı yaparken sadece sözlük taraması yapmadık. Çünkü Kürtçede elimize alıp inceleyebileceğimiz sözlük sayısı bir elin parmak sayısını geçememektedir. Sözlük taraması yerine rastgele Kürtçe yazılmış veya Kürtler üzerine yazılmış kaynakları taradık. Bu kaynaklar arasında sözlükleri ayrıştırıp bu sözlükler ile ilgili daha kapsamlı bilgi arama yoluna gittik. Taradığımız kaynaklar arasında 100’den fazla Kürtçe – Kürtçe veya Kürtçeyi temel olarak yazılmış çok dilli sözlük ismine rastladık. Bazıları hakkında oldukça kapsamlı bilgiler toplayabilirken bazılarının ise sadece ismini öğrenebildik. Bununla beraber özellikle taramış olduğumuz Rusça ve İngilizce kaynaklarda Kürtçenin ne denli kapsamlı ürünler verdiğini ve bu ürünlerin nasıl keşfedilmeye muhtaç olduklarını fark ettik. Yeterli zaman ve maddi kaynak ile daha kapsamlı bir çalışma yapılması durumunda bu alanda gelecek nesillere daha faydalı eserler ortaya çıkartmak mümkündür.

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan, *Her Yönü ile Dil, Ana Çizgileri ile Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara, 2009.

Amedî, Zeynelabîdîn, *Mîrsadu'l-Etfal weyaxud Şahrahê Godekan*, Diyarbakır, 1980.

Aydeniz, Veysel *Kürtlerin Alfabe Serüveni*, Kovara Bîr, Temmuz sayısı, 2010.

Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK yay. Ankara, 1986.

Bayrak, Mehmet, *Açık-Gizli/Resmi-Gayrı Resmî- Kürdoloji Belgeleri*, Öz-Ge Yay., Ankara, 1994.

Bedîrxan, Alî, Lescot, Roger, *Kürtçe Grameri (Kurmanci Lehçesi)*, Institut kurde de Paris (Paris Kürt Enstitüsü) Yayınları, Paris, 1990.

Bloomfield, Leonard, *Language*, Henry Holt and Company, New York, 1933.

Burkay, Kemal, *Kürtler ve Kürdistan*, Deng Yayınları, İstanbul, 1992.

Chomsky, Noam, *Syntactic Structures*, Mouton Publishers, Den Haag, 1957.

----- *Bilgi Sorunları ve Dil-Managua Dersleri*, (Çev: Veysi Kılıç), BGST Yayınları, İstanbul 2009.

Demirhan, Ümit, *Ferhenga Destî – Kurdî bi Kurdî (El Sözlüğü – Kürtçe – Kürtçe)*, Doğubeyazıt, 2006.

Ehmed Muhemmed, Mehmûd, *Şex Marîfî Nodî Kitêbî Ehmedî*, Aram Kitabevi, Süleymaniye, 2011.

Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1992.

Garzoni, Maurizio, *Grammatica e Vocabolario Della Lingua Kurda*, Nella Stamperiz della Sacra Congregazione di Propaganda Fide, Roma, 1787.

Gökalp, Ziya, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler (Cumhuriyetin Gözü ile Kürt Meselesi)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

Grimm, Jacob, *Alman Sözlüğü (Deutsches Wörterbuch)*, Berlin, 1960.

Hassanpour, Amir, *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil 1918-1985*, (Çev: Cemil Gündoğan/İbrahim Bingöl), Avesta Basım Yayın, İstanbul 2005.

Hazal, John, *Who's who in the Greek World*, Routledge Press, London 1999.

- İbn Cinnî, Ebu'l- Feth**, *el-Hasâis*, (thk. Muhammed Alî en-Neccâr), Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, Beyrut, 1952.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr**, *Muhtasar münteha's-su'l ve'l-emel fi 'ilmiyi'l-usûl ve'l-cedel*, (thk. Nezîr Hamâdû), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 2006.
- Jwaideh, Wadie**, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kitabı Mukaddes**, Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kurdo, Qanatê**, *Tarîxa Edebiyata Kurdî*, Lîs Yay., Diyarbakır, 2010.
- Küçükkalay, Hüseyin**, *Kur'ân Dili Arapça*, Manevî Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti, Konya, 1969.
- Lerch, Peter**, *Die Kurdischen Mundarten Kurmanci und Zaza* (Kürtçe'nin Lehçelerinden Kurmanci ve Zaza), St. Petersburg, 1857.
- *Kürtler ve İranî Kuzey Keldaniler Üzerine Araştırmalar*, APA (Academic Publishers Asocatie), Amsterdam, 1979.
- Lescot, Roger**, *Kürtçe Dilbilgisi*, Doz Yay., İstanbul 1997.
- Limbirt, John**, *The Origins and Appearance of the Kurds in Pre-Islamic Iran*, Iranian Studies, Taylor & Francis Ltd, Spring 1968.
- Mann, Oskar**, *Kürtçe – Farsça Araştırmalar...*, Nabu Yayınları, Carolina, 2011.
- Pertev, Ramazan**, *Di Edebiyata Kurdîya Klasik de Tradisyona Ferhengnivîsiya Menzûm*, Kimlik, Kültür ve Değişim sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu, Bingöl Üni. Yay., Bingöl 2013.
- Prym, Eugen, Socin, Albert**, *Kurdische Sammlungen, Erzählungen und Lieder in den ... des Tûr Abdîn und von Bohtan*, St. Petersburg, 1887–1890.
- Râzî, Fahreddin**, *Tefsirü'l-Kebîr*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Kahire, 2002.
- Sapir, Edward**, *The Status of Linguistics as a Science*, Language, Volume 5, 1929.
- Sapir, Edward**, *Language*, Harcourt Brace, New York 1921.
- Seccadî, Alaeddin**, *Dilbilgisi ve Kürt, Arap ve Fars Dilinin Sözlüğü*, 1961.
- Soane, E. B.**, *Kürtçe Dilbilgisi veya Kürtçe Dili*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014.
- es-Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman** *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-lügati ve envâ'ih*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda, 1986.
- *Buğyetu'l- Vu'at fi tabakâti'l- luğaviyyin ve'n –nuhât*, Kahire 1964.

- Temo, Selim**, *Kürt Şiiri Antolojisi*, Agora Kitaplığı Yay., İstanbul 2007.
- Uzun, Mehmed**, *Antolojîya Edebîyata Kurdî*, Aram yayınları, İstanbul, 2003.
- Xani, Ahmedi**, *Mem û Zîn* (terc: M. Emin Bozarslan), Deng Yayınları, İstanbul 2010.
- Yule, George**, *The Study of Language*, Cambridge University Press, London, 2003.
----- *The Study of Language*, Cambridge University Press, London, 2010.
- Zeydân, Corci**, *Târihu Âdâbi'l-luğati'l-arabiye*, Beyrut tarihsiz.
- Zinar, Zeynelabidîn**, *Ehmedê Xanî*, Nûbihar (önsözü), Roja Nû Yayınları, Stockholm 1986.
----- *Mîrsadu'l- Etfal*, Amedegeha Zarokan, Jîna Nû, Stockholm, 1988.

ANSİKLOPEDİ-SÖZLÜK

- Encyclopaedia Britannica, *Ultimate Reference Suite*. Chicago 2008.
- Encyclopedia Americana*, Americana Corp., New York, 1968.
- İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., Eskişehir, 2001.
- İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., Ankara 2008.

DERGİ-GAZETE

- Aydeniz, Veysel**, *Kürtlerin Alfabe Serüveni*, BİR İnceleme Araştırma Dergisi, Temmuz, 2010.
- Joyce, Blau**, *Centre pour l'Études Problèmes du Monde Musulman Contemporain*, xvii, 263 s. (Correspondance d'Orient, no:9) Bibliography: p. Xiii – xvi, Bruxelles 1965.
- Karlı, İbrahim Halil**, *Kur'an Tefsiri Açısından İlk Arap Lügati 'Kitabu'l-Ayn'ın Değerlendirilmesi*, Nüsha Dergisi, 4/14, 2004.
- Muhtar, Cemal**, *İslamda Sözlük Çalışmaları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3. Sayı, İstanbul, 1985.
----- *İslamda Sözlük Çalışmaları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4. Sayı, İstanbul, 1986.
- Öpengin, Ergin**, *Kadim Kürtçenin İzinde*, *Kürt Tarihi*, Şubat- Mart Sayısı 2014.

Rhea, Samuel A., *Brief Grammer and Vocabulary of Kurdish Language of the Hakkari District*, Journal of the American Oriental Society Vol. 10, 1869.

Yıldırım, Kadri, *Kürtlerin İslam Öncesi Alfabe Serüveni*, Kürt Tarihi Dergisi, 5. Sayı, 2013

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://sozluk.nedir.com/#ixzz2khlTyphe> (erişim tarihi 12.02.2014)

<http://www.sozluk.net/> (erişim tarihi 15.02.2014)

<http://www.book-info.com/isbn/964-356-457-6.htm> (erişim tarihi 22.02.2014)

<http://www.kurdistanica.com/?q=taxonomy/term/73> (erişim tarihi 12.04.2014)

http://www.nucehaber.com/haber/dil-ziman_1/kurt-dilini-taniyalim/5336.html
(erişim tarihi 01.09.2014)

<http://hadicanimbiz.wordpress.com/2010/05/21/kurt-dili-edebiyat-kurtce-diller-lehceler-diler-kurtce-ogrenmek-istiyorum-kurtlerin-tarihi-kurtce-tarih> (erişim tarihi 01.09.2014)

tr.m.wikipedia.org/wiki/şerefname (erişim tarihi 11.09.2014)

<http://www.kovarabir.com/veysel-aydeniz-kurdlerin-alfabe-seruveni> (erişim tarihi 11.09.2014)

<http://www.dilimiz.com/dil/TurkDili/trkdili1.htm> (erişim tarihi 10.05.2014)

<http://www.avestakitap.com//yazar.php?id=182> (erişim tarihi 15.05.2014)

http://ku.wikipedia.org/wiki/Ziman%C3%AA_kurd%C3%AE (erişim tarihi 10.05.2014)

http://en.wikipedia.org/wiki/Samuel_Johnson(erişim tarihi 10.05.2014)